

74.200.575

Ф/М.

ср. 79.

**ФОРМУВАННЯ
ПРАВОВОЇ
КУЛЬТУРИ
ШКОЛЯРІВ**

Івано-Франківськ
1998

Науково-методичний центр
"Українська етнопедagogіка і народознавство"
АПН України та Прикарпатського університету
ім. Василя Стефаника

**ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
ШКОЛЯРІВ**

**Івано-Франківськ
1998**

616959 н.у.

1998

3.00

74.200.515

ФР-79

ББК 67.99 (2)

Рецензенти:

кандидат педагогічних наук, професор В. Д. Хрущ,
Заслужений юрист України О. А. Вівчаренко

Формування правової культури школярів. Укладачі З.
Болюк, В. Костів. - Івано-Франківськ, 1998. - 98 с.

У брошурі розглянуто теоретичні і практичні проблеми формування правової культури школярів, охарактеризовано у статичній й динамічній структурі (модель) правової культури як інтегральної системної якості, подано зразки окремих уроків, методик.

Брошура адресована науковцям, вчителям, правознавцям, широкому колу читачів.

ББК 67.99 (2)

©Науково-методичний центр "Українська етнопедагогіка і народознавство" АПН України і Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника

ВСТУПНЕ СЛОВО

Популярною формою спільної роботи Науково-методичного центру "Українська етнопедагогіка і народознавство" АПН України та Прикарпатського університету ім. В. Стефаника з управлінням освіти Івано-Франківської обласної державної адміністрації, районними відділами освіти і школами є **проведення науково-практичних конференцій** (наприклад, Всеукраїнської науково-практичної конференції на тему "Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ", проведеної у жовтні 1997р.), **обласних семінарів** (наприклад, обласного семінару на тему "Педагогічна співпраця вчителів і батьків у формуванні сім'янина", проведеного на базі Спаської ЗОШ I - III ступенів Коломийського району Івано-Франківської області та ін.).

На часі обласний семінар на тему "Виховання правової культури школярів", що проводиться на базі Рогатинської ЗОШ №1 I-III ступенів Івано-Франківської області (директор школи - Зінаїда Андріївна Болюк).

На протязі тривалого часу в цій школі формувалася позитивний педагогічний досвід з питань виховання **правової культури школярів**. Особливі здобутки школи проявилися в організації навчально-виховної роботи, спрямованої на підготовку учнів до предметних олімпіад та конкурсів з проблем правової культури від найнижчого (шкільного) до найвищого (Всеукраїнського) рівнів. Учні згаданої школи неодноразово були призерами такого роду змагань.

Настав час ґрунтовного наукового вивчення нагромадженого досвіду, його теоретичного осмислення, узагальнення та вироблення обґрунтованих методичних рекомендацій з питань вирішення проблеми виховання правової культури дітей, підлітків та учнівської молоді в практичному аспекті. У розв'язанні такого завдання важлива роль належить планованому семінару.

У пропонованій вчителям книжці вміщено теоретико-методологічні і дидактико-методичні праці з проблем правового виховання школярів, підготовлені науковцями, методистами, організаторами народної освіти та вчителями. Маємо підстави вважати, що пропонована освітянам брошура допоможе їм у вирішенні однієї з найактуальніших проблем педагогічної науки та навчально-виховної практики, якою є проблема правового виховання молоді.

Чл.-кор. АПН України, професор Роман Скульський

Прикарпатський університет
ім. Василя Стефаника

ББК 67.99 (2)

1998

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ШКОЛЯРІВ

Вихідною умовою практичного вирішення проблеми виховання правової культури учнівської молоді є з'ясування та глибоке осмислення його теоретико-методологічних засад, тобто пошук відповідей на цілий ряд запитань, що хвилюють учителя, а саме: що таке правова культура; яке місце посідає вона в системі інтелектуальних та духовних цінностей людини і яким чином пов'язана з ними; в чому вона проявляється; якими методами й критеріями доцільно користуватися в процесі її вивчення та оцінювання; які педагогічні засоби і методи варто застосовувати у навчально-виховній роботі, спрямованій на виховання цього феномена; якими принципами керуватися при цьому та багато інших.

Ми свідомі того, що пошук вичерпних відповідей на ці та подібні їм запитання потребує об'єднання зусиль науковців, методистів, вчителів-практиків, організаторів народної освіти, тривалого часу і величезних затрат праці. Тому, не претендуючи на повноту і вичерпність нашого аналізу, зупинимось лише на деяких питаннях, що стосуються означеної проблеми.

Життєдіяльність людини, її поведінка та стосунки з іншими людьми мають різноплановий поліфункціональний характер. Це пояснюється тим, що кожен індивід, з одного боку, є носієм унікальних людських якостей, що характеризують його як неповторну особистість, а з іншого, - він є (або може бути) представником найрізноманітніших соціальних інституцій (державних, громадських, приватних; формальних, неформальних; просоціальних, асоціальних, антисоціальних та ін.), а також різномасштабних соціальних спільнот. Так, кожен із нас, незалежно від власної волі та свідомості, є представником світової спільноти і, як освічена людина, більшою чи меншою мірою переймається проблемами світового масштабу, усвідомлюючи їх на рівні планетарного мислення. Згадаймо, наприклад, на протязі скількох післявоєнних років ми перебували під

соціально-психологічним тягарем загрози світової ядерної війни. Або зважмо на теперішні екологічні проблеми: вибух стався в Чорнобилі, а його відлуння та наслідки відчули громадяни багатьох країн Європи. Різні країни таємно від інших у спеціальних контейнерах скидають в океан ядерні відходи. І зовсім немає жодної гарантії, що через певну кількість років їх сліди не проявлять себе у наших криницях, водяних кранах, у їжі, яку споживаємо. Тому хочемо чи ні, ми вимушені жити планетарними проблемами й у відповідності з цим будувати свої стосунки з іншими народами.

Як громадян України нас не можуть хвилювати проблеми нашої держави, бо в кінцевому рахунку вони трансформуються на наше особисте, сімейно-побутове, виробничо-трудова та ін. життя.

Характер поведінки людини в межах кожної інституції (соціальної спільноти, групи, об'єднання, організації і т.п.) значною мірою зумовлюється та коректується прийнятими в ній нормами, принципами та правилами. Так, наприклад, школяр, будучи членом сім'ї, будує свої стосунки з батьками, братами, сестрами, бабусями, дідусями за тими морально-етичними нормами, які панують у його родині. В умовах школи його поведінка стає предметом корекції у відповідності з чинними правилами.

Як громадянин України він має знати і поважати не тільки морально-етичні норми, а й нормативно-правові приписи у формі законів, законодавчих актів тощо. А в якості представника світової спільноти він повинен підпорядковувати свою поведінку та стосунки з іншими людьми загальносвітовим нормам моралі та міжнародним правовим актам (як, наприклад, Декларація прав людини). Словом, у нашому теперішньому цивілізованому житті практично вивільнити себе від впливу на поведінку нормативно-правових чинників, якщо б навіть ми дуже цього захотіли, неможливо, бо існують соціальні спільноти та інституції, належність до яких не залежить від волі та свідомості людини (наприклад, національність, державне громадянство тощо). Згадаймо слова з популярної української пісні у виконанні Оксани Білозір: "Українкою я народилася...". Або: "Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину", - співають у народі. Отже, національність, Батьківщину, як і батьків, не вибирають. Інші, як, наприклад, неформальні підліткові та моло-

діжні об'єднання, формуються на добровільних засадах. Але всі вони знаходяться у "зоні дії" певних принципів, норм і правил, зафіксованих (або не зафіксованих) у різноманітних нормативних документах, якими є закони, кодекси, статuti, положення, програми і т. ін.

Проведені нами дослідження проблеми ціннісних орієнтацій випусників школи показали, що рівень усвідомлення власної належності кожного з них до деяких соціальних інституцій є досить низьким. Це, зокрема, стосується національності та державного громадянства. На запитання: "Хто Ви є?" із 125 опитаних старшокласників лише 9 (або 4,9 відсотки від загальної кількості) назвали себе українцями і жоден не назвав себе громадянином України. Про низький рівень самоусвідомлення молоддю, зокрема майбутніми учителями свого громадянства свідчать і відповіді на запитання про права та обов'язки людини в нашій країні.

Переважає більшість студентів володіє знаннями про громадянські права в Україні. Зокрема 81% опитаних назвали "право на освіту", 52% - "на працю", 44% - "на відпочинок", 33% вказали "свободу слова", 19% - "право на власність", 15% - "на житло", 11% - "на віросповідання", 11% - "право участі у виборах" і т. п.

Значно скромніший вигляд мав список громадянських обов'язків. Зокрема 44% опитаних вказали "дотримання законів", 15% - "виконання громадянських обов'язків", 11% - "службу в армії", 7% - "недопустимість злочинів". По 4% респондентів назвали "любов до Батьківщини" та її "захист", "збереження державного майна", "сплату податків", "працю", "виховання дітей" та ін. (1, 16).

Як бачимо, усвідомлюючи здебільшого права громадян, майбутні учителі виявили досить поверхові уявлення про їхні громадянські обов'язки.

Порівнюючи ці дані з аналогічними показниками 15-20-річної давності, переконуємось у тому, що громадянська культура теперішньої учнівської та студентської молоді перебуває у стадії "трансформації". Вона в цілому відображає особливості перехідного періоду, що відділяє тоталітаризм від демократії.

Зазначмо, що морально-правові норми завжди більшою чи меншою мірою обмежують свободу дій людини. І хоч прагнення до свободи завжди було характерне для людства, абсолютної свободи

людина ніколи не мала, не має і не буде мати. Навіть Адам і Єва, перебуваючи у раю, як відомо, мали певні заборони. А десять заповідей Божих, які розкривають сутність християнської моралі, всі починаються з частки не, що також виражає відповідні обмеження. На цьому слід особливо акцентувати увагу сучасної молоді, бо тепер демократизація суспільства призводить до того, що вона більшою мірою орієнтується на свої права, ніж на обов'язки.

Як показали дослідження В. Костіва, молоді люди досить слабо обізнані із законами про шлюб та сім'ю. Зокрема це стосується таких питань, як права й обов'язки молоді у дошлюбний період, основні права та обов'язки подружньої пари, знання законів усиновлення, оформлення опіки, розірвання шлюбу та ін. (2, 63)

Загалом, отримані експериментальні дані дають підставу для висновку про те, що рівень громадянської культури учнівської та студентської молоді поки що залишається досить низьким. Тому не дивно, що формування правової культури школярів як важливого компонента громадянськості, належить до пріоритетних початково-виховних завдань загальноосвітньої школи (3, 15).

Правова культура - це система правових знань, переконань та почуттів, що слугує дієвим регулятивно-корекційним чинником життєдіяльності людини, її поведінки у типових ситуаціях, стосунків з людьми і тими соціальними інституціями, до яких вона належить.

Правова культура - невід'ємна складова системи громадянських цінностей, до якої, за даними професора Омеляна Вишневецького, входять: прагнення до соціальної справедливості; культура соціальних і політичних стосунків; захист індивідуальних прав і свобод; пошана до національних цінностей інших народів; висока повага до закону; право людини на життя, гідність, безпеку, рівні можливості, володіння майном, приватне життя; право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, самовираження; обов'язки, що виражаються в повазі до людського життя, цінностей людини, законів, демократично обраної державної влади, національних меншин та їх культур; толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать загальноприйнятим нормам та абсолютним цінностям (4, 16).

Як бачимо, в системі громадянських цінностей правові цінності посідають чільне місце, що дає підставу розглядати їх в якості важливих складових частин громадянської культури.

З іншого боку, правові норми тісно переплітаються з духовно-моральними цінностями. Тому виховання правової культури школярів може дати очікувані результати за умови його органічного поєднання з формуванням у них громадянських якостей (політичних, господарсько-економічних, духовно-моральних, екологічних та інших).

З позицій виховання правової культури важливо усвідомити закономірності, на яких воно ґрунтується.

Процес формування правової культури людини (як і інших субкультур - екологічної, господарсько-економічної, художньо-естетичної та ін.) здійснюється за єдиним законом, який можна виразити формулою: "знання - переживання (почуття) - вчинок", що є модифікацією загальної формули виховання ("від знань до переконань, а від них - до практики" - 5, 24). Механізм засвоєння знань, їх переростання у почуття (оскільки не всякі знання переростають у свою вищу форму, стають переконаннями людини) і, нарешті, їх відображення у вчинках, поведінці особи, на думку деяких авторів (П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева та ін.), є надзвичайно складним і залежить від багатьох чинників. Але є всі підстави сподіватися, що шлях переростання правових знань у відповідні почуття (ставлення особистості до вчинків, регульованих нормами права; повага до державних Законів, почуття громадянського обов'язку, рівності перед Законом, почуття невідворотності кари, почуття послуху перед Законом; почуття відрази до носіїв соціального зла; почуття справедливого покарання та ін.) лежить через практичну правоохоронну роботу учнів (створення гуртків (об'єднань) та клубів, проведення диспутів, "крутих столів", змагань, вікторин, КВК, брейн-рингів правознавчого спрямування; самоосвіта у галузі правових знань; пошукова робота школярів; організація зустрічей із працівниками правоохоронних органів (юрисстами, працівниками міліції та ін.); участь у патріотичних акціях дитячих та молодіжних організацій ("Пласт", "Січ", "Сокол"); музейно-етнографічна робота; екскурсії у ЗАГС, нотаріальні контори та ін.).

Головна мета організації практичної правоохоронної діяльності - запобігти можливим актам асоціальної поведінки школярів, підпорядкувавши її чинним морально-правовим нормам. Адже незаперечним залишається той факт, що у сучасному молодіжному середовищі дедалі більше стають поширеними такі асоціальні явища, як алкоголізм, наркоманія, соціальний нігілізм, неробство та ін. Найвагомішою їх причиною є відчуження дітей від школи, зумовленого тим, що, не знаходячи відповідей на запитання, які їх хвилюють, вони намагаються задовольнити свої найрізноманітніші потреби, в тому числі й духовно-моральні, поза школою і, звичайно, поза сім'єю та родиною. З таких потреб виникають й різного роду неформальні молодіжні об'єднання, зокрема, металісти, брейкери, рокери, панки, хіппі-паціфісти, мажори, нацисти та ін. Саме тут значна частина школярів намагається реалізувати свої здібності. На жаль, інколи в асоціальному мікросередовищі вони виробляють шкідливу життєву позицію і стиль поведінки, які, далеко не завжди відповідають чинним морально-правовим нормам.

За таких обставин головне завдання школи полягає у тому, щоб якнайглибше проникнути у внутрішній світ учнів з тим, щоб сприяти їх становленню як громадян держави, формувати правові знання та почуття, стимулювати їхню участь у практичній правоохоронній діяльності.

Така діяльність може бути реалізована у найрізноманітніших сферах суспільного життя.

Однією із сфер її можливої реалізації є природоохоронна робота (догляд за рослинами та тваринами, посильна праця у саду, на пришкольній ділянці; збирання лікарських рослин; виготовлення годівниць для птахів та ін.). При належній організації вона сприяє не лише "екологізації" шкільного життя, але й формує в учнів морально-правові почуття, зокрема почуття відповідальності за стан природи не лише перед Законом, але й перед людьми.

Участь школярів у посильній природоохоронній діяльності є також ефективним педагогічним засобом виховання "господарського ставлення до природного середовища (рослин, тварин, повітря, води, корисних копалин тощо)", що є важливою громадянською цінністю кожної людини (6, 16). При цьому важливо познайомити учнів із

чинними законами, що стосуються охорони та збереження природи, рослинами і тваринами, занесеними до Червоної книги; можливими мірами покарання порушників Законів про природу, зокрема браконьєрів, з таким розрахунком, щоб записана в Основному Законі України 66 стаття ("Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі..."), була вираженням внутрішніх переконань школярів. У процесі проведення такої роботи доцільно використати відповідні кіно-, діа- та відеофільми (або їх фрагменти) та інші засоби унаочнення, включаючи натуральні об'єкти.

Інша сфера можливої практичної правоохоронної діяльності школярів - це охорона праці, тобто дотримання правових, соціально-економічних, технічних, санітарно-гігієнічних, лікувально-профілактичних та ін. норм, що має на меті збереження життя та здоров'я дітей в умовах школи та поза нею. Громадянський обов'язок кожної людини дотримуватись правил техніки безпеки на робочому місці, що регулюються законом України про охорону праці, Кодексом законів про працю, іншими нормативними актами (положеннями, правилами, інструкціями, стандартами тощо). Згідно Наказу Міністерства освіти України про організацію охорони праці це у значній мірі стосується організації навчально-пізнавальної та навчально-трудової діяльності дітей у школі. Тому учнів доцільно залучати до практичної діяльності, спрямованої на дотримання правил техніки безпеки у шкільних майстернях (при роботі на метало- та деревооброблюваних верстаках), під час чергування в їдальні, участі у посильній праці на пришкольній ділянці, при проведенні лабораторно-практичних занять з хімічними сполуками та вимірювальними приладами, користуванні побутовою електромеханічною, радіоелектронною чи комп'ютерною технікою тощо.

З цією метою учнів залучають до створення санітарних служб в умовах школи, проводять відповідні інструктажі, профілактичну роботу з безпеки навчально-пізнавальної та навчально-трудової діяльності у найрізноманітніших формах (ситуативно-рольові ігри, змагання, конкурси на кращого знавця правил техніки безпеки і т. п.).

Ще іншими сферами можливої практичної правоохоронної діяльності учнів є сім'я, громадські дитячі та молодіжні об'єднання. Практична діяльність означеного характеру у них зводиться до

вивчення законів та ін. нормативних документів про шлюб та сім'ю, дитячі та молодіжні організації. Наприклад, старшокласникам було б корисно вивчити і добре знати закони про створення сім'ї та розірвання шлюбу, успадкування майна, примусову сплату аліментів, усиювання, охорону материнства та дитинства, закони та правила поведінки на вулицях і дорогах, правові засади організації формальних та неформальних молодіжних об'єднань тощо.

Саме практична діяльність школярів, їхня поведінка є показником рівня правової культури.

За ступенем активності учнів у практичній правоохоронній діяльності можна умовно виділити декілька рівнів розвитку їх правової культури. **Високий рівень її розвитку** характеризується достатнім володінням учнями правовими знаннями, відповідними почуттями, їх діяльністю та поведінкою у типових ситуаціях, тобто регулювання своїх дій нормами моралі і права. **Середній рівень розвитку правової культури** характеризується тим, що набуті правові знання переживаються учнем на рівні різного роду почуттів, проте їхні правові переконання не завжди виражаються у вчинках, у практичній діяльності, тобто їхня поведінка регулюється правовими нормами епізодично і не чинить запобіжного впливу на оточуючих учнів-порушників. **Низький рівень розвитку правової культури** - це рівень знань, який проявляється в опануванні учнями правовими нормами, законами, проте дані знання не переростають у переконання, почуття дитини, а, значить, і не можуть бути дієвим чинником їх життєдіяльності та поведінки в найширшому значенні цього слова. І, нарешті, **найнижчий рівень** характеризується очевидною нестачею цінних знань, майже повною відсутністю відповідних почуттів, переконань та епізодичним або й систематичним порушенням морально-правових норм (рівень антисоціальної поведінки).

Отже, головним критерієм оцінювання рівня розвитку правової культури учнівської молоді є міра активності в правоохоронній діяльності та в діяльності, спрямованій на підвищення правової культури.

Орієнтація на дані теоретико-методологічні засади, на наш погляд, сприятиме підвищенню ефективності навчально-виховного

роботи, спрямованої на виховання громадянсько-правової культури учнівської молоді.

Використана література

1. Скульський Р., Івасишин Г. Проблема формування громадянської культури майбутнього вчителя // Збірник наукових праць: філософія, психологія, соціологія. - Івано-Франківськ, 1998. - Вип. 2., Ч. 1. - 193 с.
2. Костів В. Народна-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. - Івано-Франківськ, 1996. - 194 с.
3. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття). - К., 1994. - 62 с.
4. Вишневський О. На тернистому шляху до себе // Рідна школа. - 1995. - № 5. - С. 12-17.
5. Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицько Л. Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: Навчально-методичний посібник. - К., 1997. - 252 с.
6. Будник О., Скульський Р. Як виховувати господарську культуру у дітей. - Івано-Франківськ, 1996. - 112 с.
7. Конституція України. - К., 1996. - 54 с.

Володимир Костів

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИ

Загальновідомо: будь-яка зріла наука синтезує в собі систему теорій, що об'єднують в єдине ціле її вихідні факти, поняття, закони, принципи, правила. Психолого-педагогічна наука стане зрілою лише тоді, коли сформована в ній загальна система законів і закономірностей уможливить не тільки пояснення існуючих фактів і подій, але й передбачення нових, розпізнання соціальної природи розвитку й поведінки людини, сприяння організації й прогнозуванню системи початково-виховного процесу у відповідних суспільних інституціях.

Сьогодні назріла потреба у формулюванні напрацьованих до цього часу законів і закономірностей філософської, психологічної та педагогічної наук, що стосуються людини та її розвитку.

Сьогодні в центрі всієї виховної роботи ставиться не просто особистість, її всебічний розвиток, а індивідуальна своєрідність, унікальність конкретної особи. Звідси, головною метою національного виховання молоді, на нашу думку, є формування особистості громадянина Української держави у зоні найближчого, більш високого рівня розвитку таких його інтегральних якостей - психічного здоров'я, інтелектуальної зрілості, фізичної досконалості, моральної вихованості, громадянської, правової, трудової (господарсько-економічної), естетичної, екологічної культури, культури сім'янина.

Донині наукою нагромаджений уже достатній теоретичний і емпіричний матеріал, що засвідчує про існування суттєвого, стійкого, повторювального зв'язку не тільки в аналізі окремих загальних суспільних речей і явищ, властивостей і відносин реального світу, в яких перебуває особистість, але й у дослідженні основних інтегральних якостей особи, у відкритті й формулюванні відповідних законів.

У будь-якій сфері людської діяльності та відносин, де можливе й необхідне кількісне вимірювання досліджуваних величин, поняття закону виражає існування постійних, стійких відношень між певними властивостями, ознаками й характеристиками реальних предме-

тів і процесів, тобто важливими показниками у розкритті закономірних зв'язків суспільних явищ виступають цілісність, структурність, системність, функціональність.

Методологічні аспекти системного підходу та проблеми формування цілісності особи на основі загальнофілософських законів та закономірностей є перспективним напрямом у вивченні процесу формування інтегральних якостей особи (В. Афанасьєв, В. Ганжін, В. Кузьмін, В. Соколов, Л. Станкевич та ін.). Інтегральні якості особи як елементи ідеальної системи становлять з одного боку, цілісну систему, в якій предметом вивчення є структура, закони з'єднання частин у структурне (функціональне) ціле, їх внутрішні механізми та інтегральні закономірності, а з іншого - полісистемне утворення, в наукове бачення якого входить і середовище. Тому у вивченні інтегральних якостей особи ми враховуємо не тільки основні суттєві аспекти цілісності і розглядаємо дану систему у статичності, але й поєднуємо її з якісно-сутнісним аналізом як полісистемного явища, що розглядається у динаміці.

Розвиток наукових уявлень про те чи інше явище у значній мірі визначається правильністю його якісного аналізу. Людське пізнання завжди будується навколо вивчення окремої якості. Тільки в одних випадках "одиницею пізнання" є окремо взята якість, властивість чи відношення ("елементний аспект якісного аналізу"), а в інших - цілісний предмет, сукупність або комплекс ("якісний аналіз сукупностей" - 5, 300). Останні "об'єктні одиниці пізнання" і становлять систему, коли певна численність взаємозв'язаних елементів, що володіє інтегральними властивостями й закономірностями, утворює стійку єдність і цілісність (5, 16). І якщо наукове пізнання не охоплює всієї складності системних якостей або від них абстрагується, то це веде до спрощення уявлень про дійсність.

У філософській літературі цілісність розглядається як певна взаємозв'язаність елементів, внутрішня співвідносність і відповідність, ієрархія частин або елементів системи (11, 7). Важливою умовою цілісності як системи є єдність її частин. Елементи або частини цілого, функціонуючи, впливають один на одного, цим самим розвиваючи іншу частину чи інший елемент, а разом з тим цілісну систему та її функції. Як підкреслюють І Блауберг та Е. Юдін, при цілісному

(структурному) підході проявляється недостатність однозначної причинності у аналізі складної системи зв'язків. Взаємозв'язок елементів тут такий, що він виступає не у вигляді лінійного причинного ряду, а у вигляді своєрідного замкнутого кола, всередині якого кожний елемент зв'язку є умовою іншого та обумовлений ним (2, 125).

В. Афанасьєв, класифікуючи різноманітність причинних зв'язків у системах, розкриває їх складність: "У цілісній системі поруч з однозначними мають місце й одно-багатозначні і багато-однозначні детермінації" (1, 72). Складність дослідження взаємозв'язків у багатоелементних цілісних системах полягає в тому, що їх потрібно уявити, показати одночасно і сталими, і тими, що розвиваються. Структури цілісних систем володіють усередині себе суперечливим і тотожним різноманіттям, що сприяє їх саморуху і саморозвитку. За В. Афанасьєвим, структура, з одного боку, "опирається" постійним змінам компонентів, утримує ці зміни в межах певної якості, а з іншого, є умовою нагромадження якісних змін всередині системи, що є необхідною передумовою для її наступного розвитку й перетворення (1, 103).

Компоненти системи синтезуються, об'єднуються, утворюючи цілісність, інтегральну її властивість (11, 10). Складність становить і відшукування структурних елементів цілісності, і встановлення цих інтегральних властивостей за якими можна судити про цілісність системи. Так, пошуки науковців у виявленні рівня правової культури як інтегральної якості засвідчили про різноманітність і розбіжність підходів окремих шкіл. Частина дослідників (О. Вишневський та ін.) для визначення правової культури пропонує набір правових якостей особи. Інші вважають, що найсуттєвішою характеристикою цієї інтегральної якості є загальна спрямованість правових знань, почуттів і переконань особи (П. Ігнатенко, Н. Косарева, Л. Крицька, П. Поплужний). У ролі інтегральних властивостей правової культури особи виділяють також правові відношення (до права в цілому, до вищої конкретних норм права, до правоприкладних і правоохоронних органів та їх діяльності тощо - В. Кудрявцев, В. Щегорцов та ін.), міру активності в правоохоронній діяльності, правову позицію (О. Будник, Р. Скульський та ін.), а також рівень розвитку суспільної, групової і індивідуальної правосвідомості, мотивів дотримання закону, системи

соціально-правових установок (А. Гречин, Ю. Красиков, Є. Лукашова, М. Чеснокова та інші).

Проте, взяті тільки окремі основні позитивні чи негативні сторони у поведінці особи не відображають велику кількість проміжних показників, які допомагають глибше зрозуміти міру її соціально-правової зрілості. Для прикладу, суспільно-громадянська спрямованість дій окремих осіб приховує у відомих випадках низький рівень сформованості деяких їх якостей (справедливості, дисциплінованості тощо) і, навпаки, високий рівень окремих правових якостей (чесності, толерантності тощо) може відповідати суто егоїстично-індивідуалістичній спрямованості особи.

Якщо ігнорувати якісними сторонами правової культури, як у першому випадку, то затушовуються особистісні недоліки. В іншому варіанті, без урахування високого рівня розвитку окремих якостей значно ускладнюється застосування такого важливого принципу виховання як опори на позитивне в особі. Така невідповідність часто спостерігається і в порівнянні проявів відносин особи та рівня сформованості її правових якостей. Так, зовнішній прояв юнаками й дівчатами відповідального ставлення до норм сімейного права протягом деякого періоду не завжди відповідає високому рівню їх відповідальності (наприклад, у взаєминах протилежних статей).

З одного боку, це, звичайно, засвідчує постійні зміни в процесі формування особистості в результаті дії найрізноманітніших чинників, а з іншого, вказує на те, що один показник правової культури без урахування інших не охоплює всього багатства особистісних проявів людини.

Інтегральні властивості системи виступають одночасно реальними показниками її цілісності. Якщо сама система, особливо її структурні компоненти є вираженням якісних показників, форми предмета, то цілісність та її інтегральні властивості є якісною і змістовною визначеністю предметів. Причому на розуміння самої якості поширюється принцип системності. Зв'язуючи поняття цілісності й системності безпосередньо з вираженням та існуванням якісної визначеності предмету, В. Кузьмін вказує: "Перша найсуттєвіша характеристика системного підходу, ... повинна полягати у загальній (родовій) ідентифікації його з якісно-сутнісним аналізом" (5, 298).

Якісно-сутнісний аналіз правової культури дозволяє висунути припущення, що це є цілісне соціальне утворення, що має певну структуру, закономірності функціонування і розвитку, містить в собі елементи загального, у яких відображається зв'язок особи з навколишньою дійсністю, та індивідуального, в якому проявляється своєрідність даної особи. Тобто правова культура особи виступає як суспільне явище, якому властиві риси цілісної ідеальної системи.

Серед основних положень системного підходу в аналізі суспільних явищ важливе місце займає виявлення людським пізнанням двох рядів якісної визначеності явищ. Дуалізм характерний для всього сутнього на землі, включаючи їх зовнішні та внутрішні характеристики. Ще Біблія вчить, що Бог послідовно створив ніби з двох частин одну дійсність: з неба і землі, води і ґрунту, безформності і ладу, матерії і душі. Згідно позиції К. Маркса, весь світ соціально значущих речей та явищ відрізняється тим, що веде ніби подвійне життя і має двоїсту якісну визначеність.

Тому перший крок на шляху аналізу системних явищ - виявлення двоїстості природних і соціальних якостей та їх дивовижного взаємозв'язку. Серед прикладів розрізнення природної і соціальної якісної визначеності виділимо ті, які застосовуються до людини. Так, К. Маркс виділяє елементи, властиві людині як "суб'єкту природи" і "суб'єкту суспільства": "Сутність "окремої особистості" становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість. Зрозуміло, що індивіди ... повинні розглядатися за своєю соціальною, а не за своєю окремою якістю" (8, 228-229). Звертає увагу встановлена субординація якостей: у розгляді соціального життя як вищої форми руху, природні якості виступають тільки як "поодинокі" якості, як "засоби" її здійснення.

Як підкреслює В. Кузьмін, вища форма руху не може бути суттєво й найповніше роз'яснена з нижчої. Так і соціальні якості речей та явищ не можна пояснити, якщо виходити тільки з їх природної якісної визначеності. Звичайно, соціальна якість не висить у повітрі, в неї є певний зв'язок з конкретними природними речами. Але, вона має й ряд специфічних особливостей. Матерія стає носієм соціальних якостей. Людина ж надає природнім речам, явищам, процесам необхідний для неї вигляд і структуру (5, 85).

Другий крок на шляху пізнання системних явищ - виявлення двоїстості їх соціальних якостей, розрізнення соціальних якостей "першого та другого порядку". Серед закономірностей розвитку соціальних систем найголовнішою виділяють закономірність "другої якості" як вищої якості. Соціальні якості речей і явищ "олгодненої природи", що володіють зрозумілими для всіх функціональними, предметними якостями, становлять соціальні якості "першого порядку". Вони очевидні, уречевлені в конкретних предметах і в них не міститься ніякої загадки для науки. Суспільні якості "другого порядку" К. Маркс знаходить в "чуттєво-надчуттєвих речах" (9, 80), які в окремих речах прямо не матеріалізуються і виражають інтегративні якості суспільного цілого. Нова якість, що виникає як продукт інтеграції багатьох елементів у єдине ціле, дає дещо більше, ніж сума частин: вона відображає деякі загальні кооперативні властивості даної численності явищ і становить собою визначеність надіндивідуальну. Сукупні (інтегральні) системні якості характеризують вже самостійну реальність - не суму одиничних, а групу (5, 87).

Але, знання про власну якість явища є лише частина істини про нього. Щоб отримати повне уявлення про явище, необхідно аналізувати дві його якісні ознаки (визначення): предметну і макросистемну. Причому кожна з них детермінована по-своєму, має свої закономірності. Такі загальносистемні показники, не замінюючи перших, утворюють другу лінію якісних характеристик соціальних явищ - розрізнення системних якостей "першого і другого порядку" (третій крок пізнання системних явищ), а разом, спільно - нову, багатшу сукупність знання, що становить собою розуміння істини більш глибокого порядку. Тут не замінюється один ряд якісних показників іншим (більш точним, більш глибоким), а проходить реальне подвоєння знання: знання "предметне" (про предмет самий по собі) доповнюється знанням макросистемним (про функціонування предмету відповідно до законів великої системи).

Таким чином, кожне суспільне явище виступає як таке, що має двоїсту якісну структуру: одну функціональну, другу - загальносистемну. Цю методологічну позицію, підсумовуючи, можна показати таким чином: розрізняють соціальні якості речей і явищ "першого" (предметні, функціональні) і "другого" (інтегральні, системні) поряд-

ку, у свою чергу, соціальні якості, що відображають "якісну природу" речей, явищ відповідають рівню системних якостей "першого порядку", а якості, що відображають "якісну специфіку" (цілісні, системно-інтегральні), - рівню системних якостей "другого порядку".

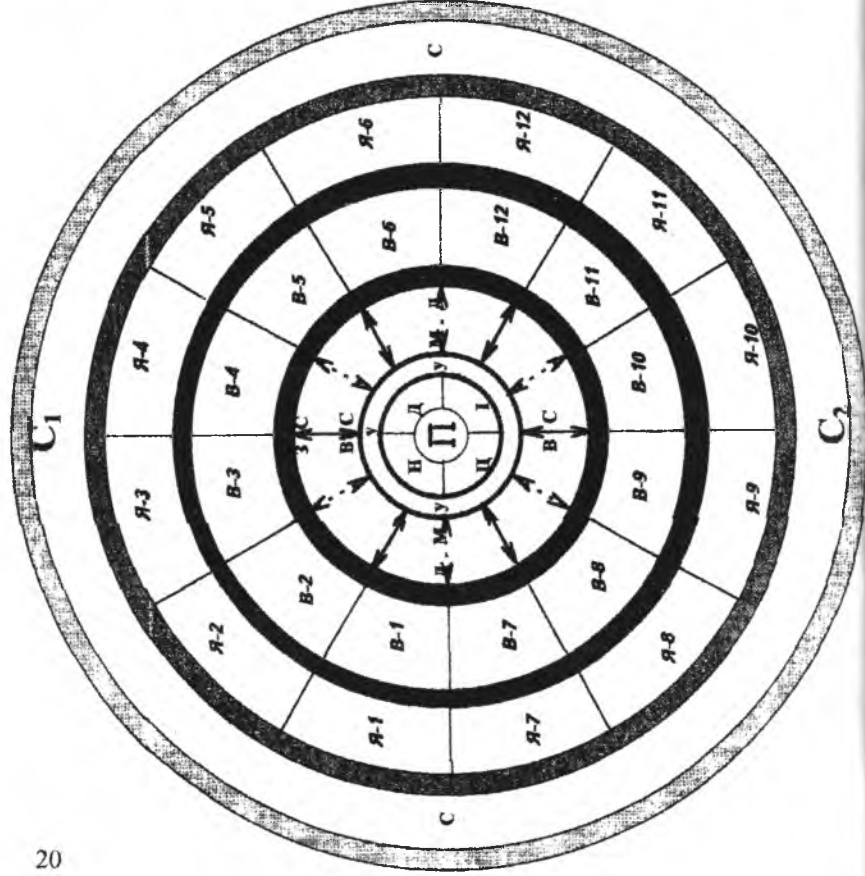
Покажемо застосування вище зазначених загальнометодологічних принципів системного підходу на прикладі структурного аналізу цінності культури особи. Виходячи з розуміння правової культури як цілісної системи і базуючись на розглянутих вище положеннях, ми виділяємо наступні її підсистеми:

- *перша підсистема* - підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, що відображає мікросвіт особи, її інтуїтивні, *природні якості*, кінцевим результатом функціонування якої виступають *соціальні якості - правові дії-відношення*,

- *друга підсистема*, що характеризує мезосистему даного явища, - *правові відношення особи до закону і норм права, оберігання життя і смертної кари, своєї та інших держав-членів міжнародного співтовариства, державної влади та її правоохоронних органів, публічно-народної і приватної власності, людей, власної і чужої гідності* тощо як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну *правову діяльність* і можливість розвитку *правових якостей* - включає *соціальні якості "першого порядку"* - *правові відношення* в процесі спілкування і різноманітних видів діяльності особи та *соціальні якості "другого порядку"* - сукупність інтегральних *правових якостей* особи,

- *третья підсистема*, що відображає специфіку макросистеми, - *правові якості і правова спрямованість* особи як дві лінії якісної характеристики *правової культури* - включає *системні якості "першого порядку"* - *правові якості* особи та *системні якості "другого порядку"* - її *правову спрямованість*.

Різноманіття причинних зв'язків всіх трьох підсистем у структурі цілісної системи правової культури особи виступає у вигляді своєрідного замкнутого кола, всередині якого кожна підсистема є умовою розвитку іншої та обумовлена нею. Крім того, тут мають місце як одно-багатозначні, так і багато-однозначні детермінації (див. мал. 1).

Перше підсистема

Підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, результатом функціонування якої є правові дії-відношення

Друга підсистема

Проблеми, віднесення особи до... як можливість формування у вищій регулятивній системі, що відбувається через актуальну працю діяльність і можливість розвитку трудових якостей

Третя підсистема

Проблеми якості і працьовитості особи як дії, ліній якості характерними працьовитості культури

Рисунок 1. Права культура особи (модель).

Третьою внутрішньою системою регуляції поведінки особи, результатом функціонування якої є працьовиті дії-відношення

- Π - потреби
- Н - правові норми
- Д - рівень домагань
- Ц - правові цінності
- І - ідеали
- У - соціальна установка
- М-Д - мотив - правова діяльність
- Д-М - правова діяльність - мотив
- В-С - внутрішні стимули
- З-С - зовнішні стимули

Проблеми якості і працьовитості особи як дії, ліній якості характерними працьовитості культури

- В-1 - закону і норм права
- В-2 - обєригання життя і смертної кари
- В-3 - своєї держави та інших держав
- В-4 - державної влади та її правоохоронних органів
- В-5 - загальнонародної і приватної власності
- В-6 - праці й відпочинку
- В-7 - людей (старших і молодших)
- В-8 - людей (батьків і дітей)
- В-9 - людей (багатих і бідних)
- В-10 - людей (друзів і недругів)
- В-11 - людей (чоловчої і жіночої статі)
- В-12 - людей (власної і чужої гідності)

- Я-1 - громадянськість і відповідальність
- Я-2 - милосердя і прощення
- Я-3 - повага і справедливність
- Я-4 - організованість і дисциплінованість
- Я-5 - безкорисливість і порядність
- Я-6 - сумлінність і обєктивність
- Я-7 - шанобливість і терпеливість
- Я-8 - слухняність і обовєязковість
- Я-9 - практичність і доброзичливість
- Я-10 - уважність і толерантність
- Я-11 - тактовність і благородство
- Я-12 - самобутність і делкатність

Додаток до мал.1. Роз'яснення умовних скорочень

Розглянемо деякі взаємозалежності. Так, правові якості особи як соціальні якості "другого порядку" в окремих вчинках прямо не матеріалізуються, їх якісна визначеність іноді, а, можливо, й часто, залишається таємницею для деяких вихователів, які прямолінійно оцінюють якості своїх вихованців за окремими вчинками. Також з погляду "функціонального, предметного змісту" можна виховувати, формувати основні правові норми поведінки особи в суспільному середовищі, а з позиції макросистеми - завданням виховання постає формування інтегральних правових якостей особи з корекцією її суспільно-колективістичної та індивідуалістично-егоїстичної позиції. Безумовно, обидва "плани" реальні й важливі, вони доповнюють один одного, що підкреслює наявність двоїстості, двох якісних визначеностей та необхідності системного розуміння й врахування обидвох якісних сторін. Факт того, те, що правова спрямованість особи (як інтегральний системний зміст) існує як самостійна і в своїй основі незалежна від сукупності правових якостей (як функціональної, "галузевої") властивість, вимагає глибокого усвідомлення. Безумовно, вплив спрямованості особи на формування її правових якостей, так само як і їх взаємовплив, досить суттєвий. Але, це не усуває того факту, що в даному випадку системний і "функціональний" зміст мають різні основи, а відповідно й детермінуються різним чином.

Методологічно надзвичайно важлива також проблема якісної самостійності елементів та інтегральних властивостей цілого (компонентів і підсистем системи). Положення про те, що електрон такий же невичерпний, як і атом стосовно поняття "елемент (структурний компонент, підсистема)" у системному підході означає множинність і різноманітність предметів дослідження, кожен з яких може бути вивчений за схемою цілого (інтегрованого) об'єкта. Будь-яка система є в той же час частиною іншої, більш широкої системи, а її компоненти і підсистеми, в свою чергу, можуть вивчатися як самостійні системи. Це положення, що розкриває так званий принцип ієрархійності, підкреслює, з одного боку, важливість фокусувати пізнання на певному якісно своєрідному явищі, а з іншого, - багаторівневу організацію об'єктивної дійсності, різноманіття систем і системних детермінацій (5, 370).

Такими об'єктами самостійного вивчення на рівні трьох зазначених підсистем виступають компоненти:

- першої (*правові дії як результат функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи*): засвоєні особою основні елементарні *норми і правила поведінки, рівень домагання* особи відповідно до реальних умов її життєдіяльності у задоволенні основних *потреб; правові цінності, переконання, ідеали, установки, повнота розвитку і прояву функцій мотиваційної сфери тощо;*

- другої (*правові відношення особи до ... як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну правову діяльність і можливість розвитку правових якостей*) - вироблені у процесі діяльності, сплкування й інгромадження досвіду суспільної поведінки *правові відношення до:* закону і конституційних норм права, оберігання життя і смертної кари, своєї держави та інших держав-членів міжнародного співтовариства, державної влади та її правоохоронних органів, національної власності і приватної, праці й відпочинку, людей (старших і молодших, батьків і дітей, багатих і бідних, друзів і недругів, чоловічої і жіночої статі, власної і чужої гідності);

- третьої (*правові якості і правова спрямованість особи як дві якісні характеристики інтегральної властивості, що формується*) - сукупність *правових якостей* (громадянськість і відповідальність, милосердя і прощення, повага і справедливість, організованість і дисциплінованість, безкорисливість і порядність, сумлінність і об'єктивність, шанобливість і терпеливість, слухняність і обов'язковість, практичність і доброзичливість, уважність і толерантність, тактовність і благородство, самобутність і делкатність тощо) і *правова спрямованість* особи (суспільно-колективістична та індивідуалістично-егоїстична).

Крім цього, принципово важливе для розуміння самого механізму інтеграції питання про міру якісної самостійності елементів у складі цілого. У реальній дійсності їх відмінності досить великі. З одного боку, є такі форми інтегральних єдностей, у яких елементи в рамках цілого у значній мірі "втрачають" свою вихідну якісну своєрідність. Загальна, сукупна інтегральна якість тут ніби частково "збиває" прояв власних особливостей елементів. У багатьох

випадках більш чітко виявляється співіснування двох рядів якісної визначеності: частини і цілого, "елемента" і сукупності тощо. І це явище - здвоєння якостей існування - виявляє себе як загальний закон інтеграції, вимагає виразно відрізнити рівні: інтегральних якостей цілого і елементно-предметний рівень його складових (5, 307).

Важливе значення для розуміння функціонування цілісних систем має поняття "активного центру". В. Свідерський і Р. Зобов на прикладах функціонування біологічних систем показали дійсне існування подібних центрів у цілісних утвореннях. На їх думку, "активний центр є вищим виразом суперечливості цілого" (10, 82-84), саме в центрах зосереджена максимальна активність об'єкта у його взаємодії з іншими об'єктами і середовищем. Існування активних центрів цілісних систем підтверджується вченням А. Ухтомського про домінанту (12).

Звичайно, було б ідеальним, коли б усі інтегральні якості виділених трьох підсистем проявлялись у найвищій мірі сформованості. Як показують результати проведеного констатуючого зрізу виявлення рівня правової культури старшокласників і студентів в Івано-Франківській області і Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника, така вимога залишається недосяжною, але вже сьогодні можна й необхідно прагнути й діяти з метою формування такої особистості, в якій без порушення гармонії розвивались й домінували б окремі якості (або групи їх), здатні підвищувати громадянську позицію й професійну спрямованість у розвитку особистості, з урахуванням її інтересів, нахилів, устремлень.

Регулювання діяльності і поведінки особи з метою проектування і реалізації шляхів розвитку позитивної домінанти у цілісній структурі особи найбільш реально здійснювати за допомогою активних центрів - "зони найближчого розвитку" (термін Л. Виготського), через підтягування відповідних "западаючих" ланок. У даному випадку вибір оптимальної системи виховних умов і засобів з метою диференціації та індивідуалізації виховних зусиль всіх соціальних інститутів здійснюється на основі діагностики рівня сформованості основних інтегральних якостей особи.

У цьому плані важливим стає: виявлення позитивних і негативних елементів у системі формування інтегральних якостей особи.

тобто визначення зони актуального розвитку особи; регулювання діяльності й поведінки особи у зоні найближчого, більш високого рівня розвитку її окремих інтегральних якостей; профілактика відхилень у розвитку особи через виявлення позитивної домінанти; компенсація "западаючих" ланок за рахунок розвитку "сусідніх" ланок; реалізація процесу виправлення і перевиховання тощо.

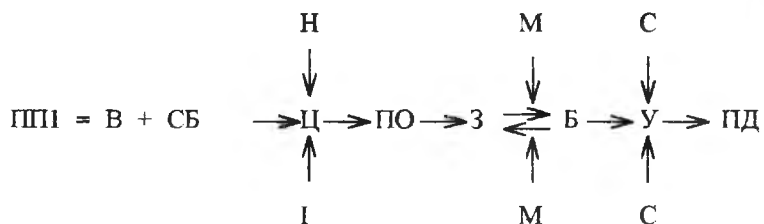
Особливу важливість для розкриття динаміки розвитку цілісних систем складає проблема діалектики внутрішнього і зовнішнього. Основою цілісності складає сукупність зв'язків не тільки внутрішніх елементів системи, але й зовнішніх відносин, зв'язків, взаємодій. Внутрішні й зовнішні зв'язки повинні певним чином відповідати один одному, гармоніювати. Якщо раніше у вивченні особи перевага віддавалася зовнішнім умовам, зовнішнім параметрам, то зараз акцент переноситься на інше: особистість розглядається через аналіз внутрішнього змісту, який, у свою чергу, проявляється назовні, і цим самим у певному розумінні сама себе змінює (, 181). Зовнішні впливи перебудовують внутрішню організацію, структуру цілісності (це званий процес інтеріоризації). Проходить повільна зміна кількісних показників структури системи, що веде в кінцевому результаті до її корінної перебудови. Це, відповідно, змінює і систему зовнішніх зв'язків цілісності, її вплив і втілення у системах, що взаємодіють одна з одною. Прояв внутрішньої цілісності системи назовні, зміна інших систем, що взаємодіють з нею, і їх власна зміна під дією цього впливу розкриває процес екстеріоризації.

Переважання внутрішніх процесів веде до необхідності виділення "управляючих механізмів, через які структура цілого впливає на характер функціонування і розвитку частин..." (2, 177). В загальному рахунку головним у цілісній системі є інтегральні якості.

Динаміка функціонування механізму ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, тобто реалізація правового процесу на шляху від актуалізації відповідних потреб в результаті створення проблемної ситуації до здійснення правової дії-відношення відбувається приблизно таким чином (обмежимося тут окремими положеннями).

Розкриття правового процесу на рівні першої підсистеми означає передумови виникнення правової проблеми (правові вимоги суспільства до особи плюс сфера соціальних засобів, що включає

суспільне благо) та власне його зміст, який схематично можна розкрити таким чином:

де: ППП - правовий процес на рівні першої підсистеми моральної вихованості особи; В - суспільні правові вимоги; СБ - суспільне благо; Н - правові норми; Ц - правові цінності; І - ідеали; ПО - потреби особи; З - закон; Б - беззаконня; М - мотиви; У - соціальна установка; С - стимули; ПД - правова діяльність.

Правовий процес на рівні першої підсистеми внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи є діалектичним процесом, у рамках якого реалізуються, проходячи перевірку умовами реального буття конкретної особи, проблемні ситуації. Зв'язок тієї чи іншої міри напруженості між середовищем і особою створює проблемну ситуацію, яка через правову активність особи реалізується відповідно до властивих їй потреб, цінностей, установок в результаті складної системи мотивації (з можливим підключенням внутрішніх і зовнішніх стимулів) у правову дію-відношення. Завершення даного процесу веде до встановлення правової культури нового порядку (нового якісного рівня, спрямованого у позитивну чи негативну сторону), тобто до правового розвитку особи за рахунок впливу на правові якості її правових відносин. Відносини ж, як наявний зв'язок між правовими якостями особи і охарактеризованим циклом дії механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки, багаті й здатні на нові проблемні ситуації і т. д. (взаємодію вказаних компонентів див. у таблиці 1 - с. 34).

У результаті багаторазового відтворення всього циклу проходить збагачення однієї чи декількох разом взятих правових якостей, актуальних для того чи іншого виду правових відносин. Сукупність

її чи іншої міри сформованих якостей досить суттєво впливає на правову спрямованість, що пронизує всі інтегральні властивості особи. Сполучка, поєднання виділених якісних інтегральних вузлів забезпечує появу і розвиток системної властивості - загальної правової культури особи.

Звідси, *правова культура особи - це притаманна їй інтегральна системна властивість, що характеризується мірою сформованості суспільно-значущих правових якостей, набутих в результаті дії механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки та зовнішніх правових відносин особи у процесі її діяльності і спілкування.*

Враховуючи те, що всі поняття, що входять у формулювання цього визначення-закону є універсальними, та й сам закон можна вважати універсальним. Він стосується процесу формування будь-якої інтегральної соціальної чи системної якості: за науковцями постає проблема пошуку відповідних структурних елементів підсистем подібної цілісної ідеальної системи, що розглядається у статті й нижчій (до речі, зазначимо, що виділені тут компоненти правової культури особи потребують уточнення). Закон може застосовуватися до об'єктів і процесів незалежно від часу й місця. Закон логічно можна розглядати як умовне висловлювання з квантором спільності.

(x) ($ABx \supseteq Cx + Dx$), де $\supseteq$ - знак імплікації, (x) - універсальний квантор, x - змінна, що стосується будь-якої інтегральної соціальної чи системної якості, AB - властивість бути сформованою інтегральною якістю (A - соціальна чи системна якість першого порядку, B - соціальна чи системна якість другого порядку), C - дія механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, D - прояв зовнішніх відносин. Словесно: *для будь-якої соціальної чи системної інтегральної якості x , якщо це x формується, то воно становить результат дії механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки та прояву зовнішніх відносин особи.*

Використана література

1. Афанасьев В. Системность и общество.- М.: Политиздат, 1980.- 368 с.
2. Блауберг И., Юдин Э. Становление и сущность системного подхода. - М.: Наука, 1973. - 270 с.
3. Гречин А., Красиков Ю. Правосознание как система социально-правовых установок // Вестник МГУ, серия XI. Право.- 1978.- № 6.- С. 30-34.
4. Котюк В. Правосвідомість і правова культура // Теорія права. Курс лекцій.- К.: Вентурі, 1996.- С. 76-99.
5. Кузьмін В. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. - 3-е изд., доп. - М.: Политиздат, 1986. - 399 с.
6. Кудрявцев В. Закон, поступок, ответственность.- М.: Наука, 1986.- 448 с.
7. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975. - 304 с.
8. Маркс К. До критики гегелівської філософії права // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т. 1. - С. 207-342.
9. Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т. 23. - С. 45-730.
10. Свицерский В., Зобов Р. Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1970.- 128 с.
11. Станкевич Л. Проблемы целостности личности (Гносеологический аспект). - М.: Высш. школа, 1987. - 134 с.
12. Ухтомский А. Доминанта.- М.-Л.: Наука, 1966.- 273 с.
13. Щегорцов В. Социология правосознания.- М.: Мысль. 1981.- 174 с.

ЗНАЙДА БОЛЮК, ВОЛОДИМИР КОСТИВ

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО ПРОЦЕСУ В СИСТЕМІ ЦІННІСНО-НОРМАТИВНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Розгляд правової культури особи через такі показники як цілісність, структурність, системність, функціональність дозволяє трактувати дане явище як інтегральну системну властивість, що характеризується мірою сформованості суспільно-значущих правових якостей, набутих в результаті дії механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки та зовнішніх правових відносин, в яких перебуває особа у процесі діяльності та спілкування.

Виходячи з розуміння правової культури як цілісної системи і базуючись на загальнометодологічних принципах системного підходу (В. Афанасьєв, В. Ганжін, В. Кузьмін, Л. Станкевич та ін.), ми виділяємо наступні елементи, підсистеми цілісної системи правової культури особи:

перша підсистема - підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, що відображає мікросвіт особи, її натуральні, природні якості, кінцевим результатом функціонування якої виступають соціальні якості - правові дії-відношення;

друга підсистема, що характеризує мезосистему даного явища, - правові відношення особи до закону і норм права, оберігання життя і смертної кари, своєї та інших держав-членів міжнародного співтовариства, державної влади та її правоохоронних органів, загальнонародної і приватної власності, людей, власної і чужої гідності тощо як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну правову діяльність і можливість розвитку правових якостей - включає соціальні якості "третього порядку" - правові відношення в процесі спілкування і

різноманітних видів діяльності особи та *соціальні якості* "другого порядку" - *сукупність інтегральних правових якостей особи;*

третя підсистема, що відображає специфіку макросистеми - правові якості і правова спрямованість особи як дві лінії якісної характеристики правової культури - *включає системні якості "першого порядку" - правові якості особи та системні якості "другого порядку" - її правову спрямованість.*

Різноманіття причинних зв'язків всіх трьох підсистем у структурі цілісної системи правової культури особи виступає у вигляді своєрідного замкнутого кола, всередині якого кожна підсистема є умовою розвитку іншої та обумовлена нею. Крім того, тут мають місце як одно-багатозначні, так і багато-однозначні детермінації (див. мал. 1, с. 20-21).

Розкриття правового процесу на рівні першої підсистеми охоплює передумови виникнення правової проблеми (правові вимоги суспільства до особи плюс сферу соціальних засобів, що включає суспільне благо) та власне його зміст (див. схему на с. 26).

Суспільними *правовими вимогами є загальнолюдські правові цінності*, що відображають насушливі потреби суспільного розвитку (повага до життя і свободи, власної і чужої гідності, відповідальність перед оточуючими, чесність, порядність, прагнення до соціальної гармонії і справедливості, рівноправність у володінні майном, в приватному житті, терпеливість тощо).

Слідом за вимогами виникає момент, коли особа повинна зайняти позицію *суспільного блага*. Тут ідеальні вимоги зустрічаються з реальністю, життєвими умовами, з'являється передумова для виникнення головної суперечності - зіткнення добра і зла, законності й беззаконня. Але, для того, щоб ця колізія стала реальністю, необхідно підкріпити явні, чітко й однозначно сформульовані регулятиви усвідомленням загальнолюдських правових норм, оціночними уявленнями, які можна творчо

істосовувати в регуляції своєї поведінки у багатстві різнопланових реальних ситуацій, конкретних життєвих умовах.

Еволюція проблемної ситуації у правову проблему здійснюється з допомогою *правових норм, цінностей і дій*. *Правові норми* мають опору внутрішній правовій діяльності особи в тій чи іншій ситуації, допомагають її осмислити в руслі апробованого соціального досвіду, задають загальні, закономірні у соціальному плані рамки прояву правової активності особи, прокладають соціально виправдані шляхи від проблем до процесів, від свідомості до поведінки.

Але одного нормативного механізму недостатньо для задоволення потреб особи до саморозвитку в постійно змінюваних життєвих умовах. У даному випадку проблемна ситуація не може бути неретворсна в проблему індивідуального правового розвитку. З цією метою нормативний механізм взаємодоповнює ціннісний механізм, завдяки якому можливе обґрунтування власного шляху розв'язання правової проблеми, правове самовизначення особи у світі цінностей.

Цінності у системі правової цілісності особи виступають у якості світоглядної орієнтації правової свідомості. Як вказує М. Бурова-Ілієва, ціннісна орієнтація - це та якісна характеристика особи, яка найконкретнішим чином об'єднує психічне і соціальне в людині, впливає на гармонійне поєднання і розвиток її потреб, інтересів, мотивів, відносин, соціальних установок, спрямованості і займає важливе місце в регуляції її поведінки (1982, 1). Правова ціннісна орієнтація характеризується зв'язаністю, взаємообумовленістю різних конкретних ціннісних орієнтацій, наявністю домінантною, стержневої орієнтації, що в багатьох випадках визначає характер всіх інших (у якості подібної домінанти може виступати ціннісна ієрархія життєвих цілей, ідеалів).

Вищою формою правових цінностей виступає ідеал. *Правовий ідеал* як цілісне уявлення про основну спрямованість життя людини, її роль в суспільстві, зразок людських відносин у всіх сферах життєдіяльності, включає й оцінку суспільних відносин, уявлень про інші конкретні цілі (трудові тощо), дану з точки зору законності й

беззаконня, справедливого і несправедливого. Як компонент правової свідомості, ідеал виступає у вигляді зразка для наслідування, уявлень про бажані цілі, життєві плани, сукупності найбільш значущих для особи правових якостей і т. п.

Як вища в плані узагальнення цінність, правовий ідеал детермінує вибір практично всіх інших цінностей особи. У цьому смислі він визначає загальну ціннісну спрямованість свідомості і поведінки людини, ніби цементує її цілісність. Основні функції ідеалу - оцінка дійсності, прогностична, цільова та інші - дієві, активно проявляються тільки у тому випадку, якщо він не залишається одним тільки фактом свідомості, а в поєднанні з правовими домаганнями і потребами особи виступає стимулом, спонукає до конкретної духовної і предметної діяльності.

Особливе місце в осмисленні ціннісно-мотиваційної сфери особи з точки зору цінностей належить таким правовим цінностям як свобода, рівність і справедливість, честь, гідність і совість. Правові пошуки у світі цінностей, формування ідеалів, вибір мети і необхідних засобів становить собою грані правової діяльності особи, які розкривають зусилля для її світоглядної правової орієнтації, правового самовизначення.

В результаті таких пошуків створюються основні ціннісно-світоглядні *установки* особи, що впливають на дальший хід правового процесу на рівні даної першої підсистеми. Згідно положень Д. Узнадзе, установка - це специфічний стан суб'єкта, що характеризується готовністю до здійснення дій, спрямованих на задоволення його актуальної потреби (1961, 170). Установки, на його думку, виробляються на основі життєвого досвіду людини, акумулюють в собі результати її виховання, спілкування з іншими людьми, навчальної і трудової діяльності. Нерідко одна установка безслідно зникає, інші завдяки частому повторенню або великій особистісній значущості фіксуються у психіці як стійкі утворення.

У певних ситуаціях установки актуалізуються, але їх втілення в конкретних діях і вчинках залежать від того, на якому

рівні проходить поведінка: на *імпульсивному* чи *вольовому*. На першому з них імпульс породжує актуальну установку, і вона тут-таки переходить у дію, що не контролюється свідомістю. Для вольової поведінки (другий рівень) характерний акт об'єктивізації, що виражається в усвідомленні ситуації, що виникла. Завдяки цьому людина отримує можливість "вивільнюватися від примусу імпульсу актуальної потреби і, значить, поставити питання про свою майбутню поведінку: тепер вона сама вирішує, як має чинити" (Узнадзе Д., 1966, 397). Причому зміст вирішення у конкретному випадку дуже часто відповідає основній закріпленій у житті установці особи (там само, 406).

Вказана концепція установки розкриває механізм перетворення поглядів, цінностей, переконань у поведінкові акти, організуючи багатозначність особистісних якостей у цілісну структуру. Як вказує В. Водзинська, установка на рівні об'єктивізації служить психологічним механізмом формування і функціонування відношення особи. Ціннісна орієнтація особи - конкретний прояв ставлення, що відбувається у формі фіксованих установок (1968, 48-54).

Центральною детермінуючою ланкою у реальній внутрішній моральній діяльності людини є *правові потреби* особи. Об'єктивно обумовлені потреби виступають основною рушійною силою, що спонукає особу до включення у правову діяльність. Правові потреби засвідчують правові домагання особи стосовно дійсності і самої себе, су міру її вимогливості, яка здатна стати вирішальною силою в процесі, спрямованого на реалізацію ідеалів і вимог. Правові потреби служать своєрідним пусковим механізмом, що виявляє бажаність добра і зла, закону й беззаконня, що й робить їх актуальним об'єктом виховання.

Потреба повинна бути суб'єктивно осмислена людиною через інтерес. Відображаючись у правосвідомості, інтерес закріплюється у ній не тільки у вигляді певних уявлень і знань про існуючі потреби, а й завдяки бажаності їх задоволення та впливу на життєдіяльність суб'єкта, але головним чином у вигляді відношення до потреб і способів їх

задоволення, вироблених на основі оцінки корисності їх для життєдіяльності особи. Тут інтерес виступає як певний мотив діяльності суб'єкта, як компонент його волі і складає (разом з потребою і метою) ознаку, що визначає зміст діяльності, поведінку особи (Щегорцов В., 1981, 94). *Правовий мотив* визначають як свідомість (в тій чи іншій мірі), правове спонування особи. Причому власне правовий мотив буде тільки тоді, коли усвідомлення проходить через дихотомію закону й беззаконня, тобто так чи інакше демонструючи переваги суб'єкта в світі правових цінностей.

В процесі формування мотивації поведінки особистість підходить до розв'язання проблеми. *Правова мотивація* - це динамічна система, що становить не просту суму різних мотивів, а є спрямовуючою і організуючою їх цілісною системою. Їй властиві такі функції: оціночна, спонукальна, виправдально-захисна і прогностична.

Оціночна функція допомагає здійснювати контроль за спрямованістю поведінки до найбільш суттєвих для людини цінностей-цілей, визначає ціннісно-правовий смисл вчинків, формує стійкі почуття юридичної правоти, правового задоволення; з її допомогою правові потреби не тільки зміцнюються, але й трансформуються у нові.

Спонукальна функція ґрунтується на розвитку волі й носить імперативно-наказовий характер, посилює здатність особи керувати своїми емоціями, придушувати гидкі нахили й бажання, розширює можливості для утвердження у свідомості й поведінці правових цінностей, переконань.

Виправдально-захисна функція дозволяє людині ухилятися від існуючих правових вимог, зберігаючи при цьому видимість благопристойної поведінки. У цьому випадку можливі два варіанти: хибне правове прогнозування, що ґрунтується на задоволенні аморальних цілей, відхилення від самоосуду, самоконтролю (деформована морально-правова мотивація) і правильне обґрунтування вчинку, здійснення автентично правового вибору, коли смисл виправдання правомірний і має глибоко критичний характер.

Прогностична функція допомагає визначити правовий смисл всього життєвого шляху людини, нерідко веде до перегляду застарілих норм і вимог.

Мотиви можуть бути стабільними, стійкими, що визначаються типом й характером правосвідомості особи, а можуть бути й ситуативними, що характеризує нижчий рівень мотивації. Мотивація особливо актуальна в тому випадку, коли є можливість вибору, є різні варіанти задоволення однієї й тієї ж потреби. У цій ситуації має місце стимуляція поведінки. Як вказують дослідники, *стимули* - це такі спонукачі діяльності і активності людини, які опосередковують потреби й засоби для їх задоволення. З одного боку, вони сприяють перетворенню засобів задоволення потреб, а з іншого, формують самі потреби, способи їх задоволення, мотиваційну сферу, сильно впливаючи цим самим на особистість в цілому.

При цьому розрізняють *зовнішні* і *внутрішні* стимули. Дію стимулу можна зрозуміти, якщо розібратися у механізмі перетворення зовнішнього впливу у внутрішню спонукальну силу діяльності особи. Тільки у ході складної психічної діяльності, поєднаної із системою потреб особи, зовнішній вплив перетворюється у внутрішню спонуку до дії (Станкевич Л., 1987, 115). Сформована мотивація є важливим результатом правового процесу, але її якість проявляється тільки у *правовій діяльності*, співставленій з основами права у вигляді конкретного правового вчинку, лінії поведінки.

Правова діяльність включає різні форми правової активності особи, виступає завершальним моментом правового процесу на рівні першої підсистеми. Правова діяльність особи можлива у всіх вище виділених видах правових відносин.

Отже, правовий процес на рівні першої підсистеми внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи є діалектичним процесом, у рамках якого реалізуються, проходячи перевірку умовами реального буття конкретної особи, проблемні ситуації. Як зок тієї чи іншої міри напруженості між середовищем і особою створює проблемну ситуацію, яка через правову активність особи

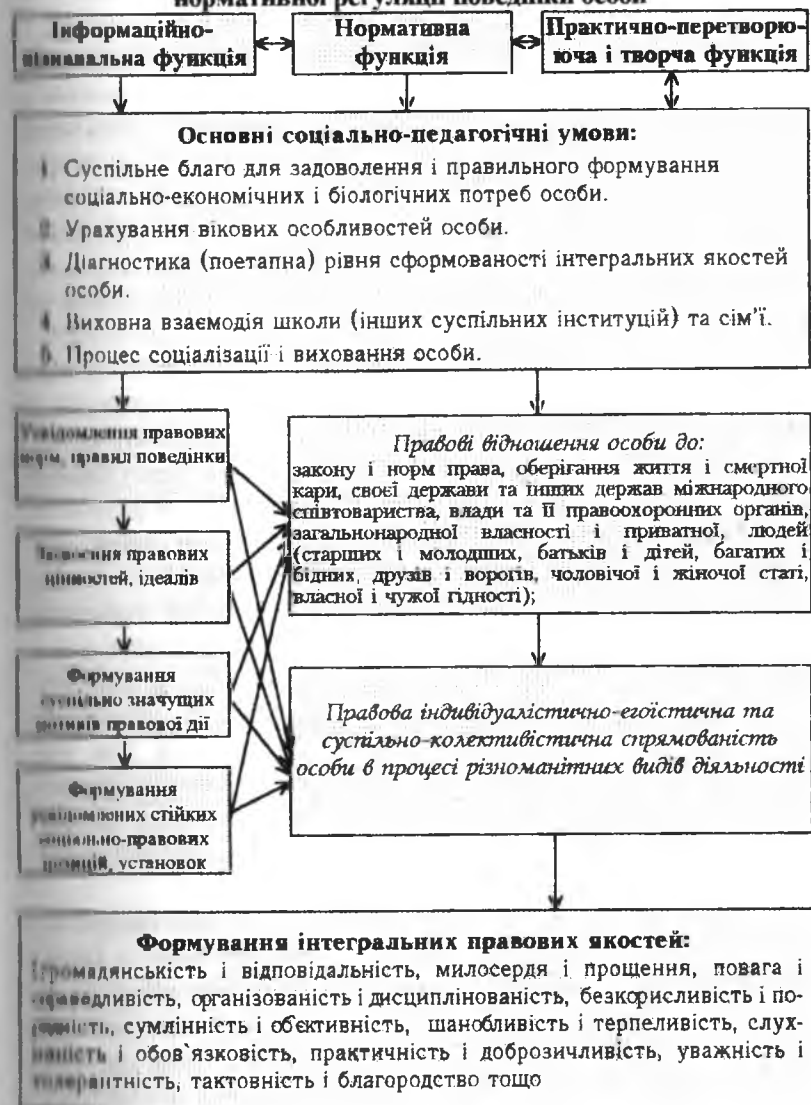
реалізується відповідно до властивих їй потреб, цінностей, установок в результаті складної системи мотивації (з можливим підключенням внутрішніх і зовнішніх стимулів) у правову дію-відношення. Завершення даного процесу веде до встановлення правової культури нового порядку (нового якісного рівня, спрямованого у позитивну чи негативну сторону), тобто до правового розвитку особи за рахунок впливу на правові якості її правових відносин. Відносини ж, як наявний зв'язок між правовими якостями особи і охарактеризованим циклом дії механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки, багаті й здатні на нові проблемні ситуації і т. д. (взаємодію вказаних компонентів див. у таблиці 1).

У результаті багаторазового відтворення всього циклу проходить збагачення однієї чи декількох разом взятих правових якостей, актуальних для того чи іншого виду правових відносин. Сукупність тієї чи іншої міри сформованих якостей досить суттєво впливає на правову спрямованість, що пронизує всі інтегральні властивості особи. Сполучка, поєднання виділених якісних інтегральних вузлів забезпечує появу і розвиток системної властивості - загальної правової культури особи.

Для кожного з виділених показників нами визначені певні критерії і ознаки, що всебічно характеризують їх сутність. Відповідно з головним критерієм - стійкістю правової позиції особи щодо проявлених ознак - виділені п'ять рівнів сформованості вказаних вище інтегральних якостей: ідеальний - стабільно домінуюча позитивна правова позиція; високий - стійка позитивна правова позиція у ситуації суспільного, групового та особистісного контролю та індиферентна поза таким контролем; середній - індиферентна, нестійка правова позиція; низький - нестійка правова позиція у ситуації контролю і негативна поза нею; найнижчий - стійка негативна правова позиція.

Таблиця №1.

Структурно-логічна схема взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів функціонування механізму правової ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи

Аналогічно умовно виділені відповідно до реально досягнутих результатів рівні загальної правової культури особи: високий - переважаючий високий рівень основних інтегральних якостей у поєднанні з ідеальним та середнім рівнем окремих із них; середній - переважаючі середній і високий рівні основних інтегральних якостей у поєднанні з низьким та ідеальним рівнем окремих із них; низький - переважаючі низький та середній рівні основних інтегральних якостей у поєднанні з найнижчим і високим рівнем окремих із них; найнижчий - переважаючі найнижчий та низький рівні основних інтегральних якостей у поєднанні з середнім та високим окремих із них. Ідеальний загальний рівень правової культури ми не виділяли, оскільки в процесі пілотажного дослідження таких результатів не виявлено.

Звичайно, слід вказати на співвідносність виділених рівнів. Сутність особи не може бути розкрита з абсолютною точністю і виміряна математично в абсолютних даних, насамперед тому, що це - не постійна, а змінна величина, яка інтенсивно формується у системі динамічних суперечливих суспільних відносин. Але, в результаті спеціального вивчення можна визначити (в тій чи іншій мірі достовірності) загальні позитивні тенденції, домінантність і міру розвитку виділених інтегральних якостей з допомогою сукупності методик. Вкажемо, що таке вивчення на даний час можливе тільки з науковою метою, оскільки ряд причин і, насамперед, трудомісткість дослідження рівня прояву правових відносин, не дозволяють здійснювати це в умовах навчально-виховної практики. Але вже сьогодні визначальним способом виявлення результативності процесу правового виховання школярів виступає озброєння вчителів, класних керівників, організаторів виховної роботи методикою вивчення рівня правової культури особи.

Завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб використувуючи авторські методики та розробки інших науковців, а також компетентні судження вчителів, вихователів, батьків й самих дітей, звести всі думки воедино. Поєднання різноманітних методик дозволяє взаємоперевіряти отримані відомості про рівень правової культури за окремими показниками. Наприклад, оцінка інтегральних показників підсистеми внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції

поведінки особи знаходить відображення як у відношеннях, вчинках, висмоді, зафіксованих у висловлюваннях дітей і дорослих один про одного, у довірливих розмовах, в листах, творах, так і в результаті включеного спостереження, використання спеціальних методик (наприклад, тест незавершених речень, "Лист в редакцію" та ін.). Або, наприклад, показник "ставлення до власної і чужої гідності" також перевіряється з допомогою декількох методик: методу узагальнення незалежних характеристик, методики правової самооцінки, анкетного опитування батьків і самих дітей, тесту незавершених речень тощо.

Організації такої роботи сприяє побудова спеціальної таблиці, по вертикалі якої позначені всі компоненти правової культури, а по горизонталі - всі застосовувані методики дослідження. Попереднє заповнення такої таблиці дозволяє краще спланувати вивчення школярів.

Використана література

1. Бузова-Илиева М. Ценностные ориентации и их роль в формировании личности несовершеннолетних правонарушителей: Автореф. дис. ... канд. пед. наук.- М., 1982.
2. Узнадзе Д. Экспериментальные основы психологии установки.- Тбилиси, 1961.
3. Узнадзе Д. Доминанта.- М.-Л., 1966.
4. Водзинская В. Понятие установки, отношения и ценностной ориентации в социологическом исследовании // Философские науки.- 1968.- № 2.
5. Ганжин В. Социалистическая нравственность как система: проблемы, процессы, отношения.- М., 1987.
6. Станкевич Л. Проблемы целостности личности: Гносеологический аспект.- М., 1987.
7. Щегорцов В. Социология правосознания.- М., 1981.

Микола Прокопенко,
вчитель історії ЗОШ № 24
м. Івано-Франківська, вища
категорія

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ГОТОВНОСТІ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Формування в дітей морально-правових принципів, необхідних для сімейно- подружніх стосунків, стає можливим на уроках історії, в процесі яких діти дістають уявлення про розвиток людських відносин, сім'ї, шлюбу, народних звичаїв, традицій і обрядів, які шліфувались в Україні протягом століть разом з розвитком світової цивілізації.

На уроках історії школярі знайомляться зі змінами сімейно- подружніх стосунків в процесі розвитку людського суспільства, обумовленістю цих відносин матеріальною базою, культурним рівнем суспільства, типами та рисами сім'ї.

Виховання високоморальних якостей сім'янина розпочинається зразу із розгляду духовної культури стародавнього населення України. Як розвивалося наше суспільство, такі зміни відбувалися і в сім'ї, в стосунках між людьми. Кохання все частіше стали брати за основу майбутнього шлюбу, а шлюб без кохання визнавався аморальним. Шлюб, це вже початок сімейного життя, а сім'я є мікродержавою: міцна сім'я, міцна й держава.

Коріння історії української родини сягає в сиву давнину. Адже сім'я з її побутом, загальним укладом життя, сукупністю виховних звичаїв і традицій формувалася протягом тисячоліть та зміцнювалася, вдосконалювалася в ході історичного розвитку.

Окреслимо коло деяких понять і змісту навчального матеріалу з історії України, що ефективно використовується у формуванні морально-правової готовності сім'янина.

За палеоліту основою суспільного устрою було колективне людське стадо, воно займалося полюванням, спорудженням найпростіших жител. З'являються перші форми людських об'єднань за принципом кровнородинних зв'язків. Вже на той час почали вини-

тити скзогамні порядки, які забороняли шлюби всередині общин. Найвишживішими рисами первісної доби був перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства. Рід як господарська одиниця поділявся на великі сімейні виробничі групи, існувала спільна власність громади на землю. Поруч із матеріальною культурою первісні люди займалися виготовленням скульптур ідолів, жіночих статуєток (що свідчить про культ жінки) і фігурок улюблених тварин, на яких звірів зображали в статуєтках з бивнів мамонта та жіночих прикрас. Зароджується уявлення про природні сили, загробне життя. З'являються заклинання.

За палеоліту основою суспільного устрою був матриархат, який характеризувався наявністю материнського роду. Спочатку існувала рівноправність, а пізніше - провідне становище жінки, зумовлене її головною роллю в тодішньому господарському укладі людей. Пізніше, з удосконаленням розуму і умінь людини, кочове життя перетворюється на осіле. З'являються нові форми господарювання, із шлюбності виникає землеробство, з мисливства рибальство. Виникає розподіл праці в людському стаді: чоловіки займаються полюванням і рибальством, жінки збиральництвом та рільництвом.

Люди жили по дві-чотири сім'ї, що складалася з 6-7 чоловіків і жінок. Виникає розподіл праці між чоловіком і жінкою. Родинні зв'язки вліся по материнській лінії.

В часи пізнього палеоліту змінилися суспільні форми людського співжиття. Замість первісного стада з'являється рід - об'єднання кровних родичів по материнській лінії на чолі з жінкою. Заборона шлюбних відносин в середині роду змушувала людей встановлювати стосунки з представниками інших родів. Відбувається процес породичання племен різних родів і об'єднання їх у племена. Почалося утворення родоплемінного ладу. Характерні його ознаки - рівні спорідненість родів.

Отже, при вивченні тем "Життя людей в первісному ладі. Первісні збирачі і мисливці. Початок скотарства і землеробства" вчитель розкриває суть поняття термінів "рід", "родичи", "родова община", акцентує увагу на повагу до жінки, пояснює суть матриархату як форми керівництва общиною. Перехід від родової общини до сусідської приводить до дроблення роду й утворення сім'ї.

відбувається перехід суспільства від матріархату до патріархату, зумовлений об'єктивними причинами.

Зрушення у виробництві зумовили кардинальні зміни в суспільних відносинах. Виконувати повсякденну тяжку фізичну роботу міг переважно чоловік, оскільки він фізично сильніший від жінки. Тому головна роль сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки починають вестися (що й триває донині) по батьківській лінії. Матріархат замінюється патріархатом.

Виникнення моногамної сім'ї дало новий поштовх до прогресивного розвитку економічного життя первісного суспільства і розвитку виховання. Моногамія закріпилась і залишається провідною формою сім'ї і сьогодні. М. Грушевський стверджує, що форми сімейного союзу вже досить виразно виступали в Україні ще до зародження держави, в Індоевропейську епоху (1990, 18-19). Така точка зору знаходить документальне підтвердження в літописах.

Київський літописець говорить про те, що не всі українські племена в однаковий спосіб заключали подружні зв'язки. В одних визнавали подружній контракт, де жених домовлявся не тільки з нареченою, але і з її родом, при чому сам акт сватання-вінчання проходив урочисто, в інших не визнавали. До перших належали найкультурніші серед східнослов'янських племен - *поляни*, до інших - *сіверяни* і *древляни*.

Не без глибокого змісту були "поривання" дівчат біля води. Криниці та джерела користувалися в поганській Україні особливою пошаною, вважалися святими місцями і такі викрадення дівчини біля води мали свою обрядову церемонію. Зв'язок подружжя з водою серед українського простого люду ще довго після прийняття християнства. Молодиць водили до води, проти чого виступала церква.

У культурніших племен існувала форма шлюбу через купно. "Поляни", "мали звичай тихий і спокійний, знали сором перед невістками і сестрами та своїми матерями, мали шлюбний звичай: жених не ходив силою по дівчину, а її приводили вечором. Другого дня приносили те, що давали за нею". Про одруження наречений домовлявся з батьками дівчини й давав за нею оплату, віно. З княжих вінчань ми довідуємось: "Володимир Великий, який одружився з

антигійською імператрицею Анною, віддав грекам Корсунь у Криму "за віно", за царівну. "Князь Ярослав Мудрий віддав свою сестру за польського князя Казимира і дістав від нього "за віно" 800 українських бранців (Борисенко В., 1988, 159).

Аналізуючи ці та інші факти, учні дізнаються про становлення української сім'ї, розвиток весільних звичаїв, якості шлюбних того часу, підкреслюється характерна риса української жінки - вірність своєму чоловікові та сім'ї.

Підвалиною суспільної організації в княжій Україні була родина: під впливом християнства вона відійшла далеко від форм старого родового устрою, хоча дещо ще і залишилося. Наприклад: з батьківської спадщини були виключені доньки, а право мали тільки сини віно. Виключення мали тільки дочки бояр. За вбивство жінки, хоч вона була і винною, під суд йшов чоловік - цей момент характеризує чоловіка і батька як главу дому, але він вже втратив свою особливу владу. Віно жінки і майно чоловіка вважалося недоторканою власністю чоловіка і жінки. Коли чоловік вкрав щось у жінки, відповідав за це перед митрополичим судом і як міру покарання платив три гривні. Було заборонено нанесення образ та бійок, а якщо це відбувалося, то за це несли покарання.

Вплив церкви на староукраїнську родину позначився у вінчанні та розірванні шлюбу. Одружуватися не можна було близьким родичам і жити без церковного вінчання. Так "устав Ярослава" вимагав такі важливі причини для розлучення: коли вона затіває ворожий задум проти чоловіка або сама спробує навести на нього дурногобшів, злодіїв, сама обкраде чоловіка або церкву (приклад Володимира Великого, який силоміць одружився з Полоцькою князівною, вбивши її батька та братів) - (Луговий О., 1994, 24-27); коли жінці подадуть докази про її невірність чоловікові, або про її втечу на нічні гулянки без відома на то чоловіка.

Старе подружнє звичаєве право не скрізь замінювалося церковною традицією - вінчанням. Незважаючи на боротьбу церкви з пережитками, кількість "диких подруж" і нешлюбних дітей, була досить велика. Особливо були поширені статеві зв'язки "панів-власників" з "рабіннями-наложницями". Руська Правда" в XII ст.

встановлює право: тільки після смерті пана можуть бути відпущені на волю його рабині-наложниці та їх нешлюбні діти.

Характерно, що церковні шлюби народ вважав дуже довго "панськими привілеями" і одружувався за старим звичаєвим правом. Те, що церква вважала "диким" подружжям, народ вважав законним. Бували випадки багатоженства, зустрічалося також і подружжя невірність, але досить рідко. Подружнє життя населення княжої України, було взято за основу приписів церковного права, було чисте і пов'язане з старими народними звичаями, де міцним фундаментом виступала моральність.

На протигагу іншим народам, де жінку вважали, коли не рабинєю, то нерівноправною, в Україні жінка займала рівноправне, а в деяких випадках навіть і привілейоване становище. Вступаючи у шлюбні зв'язки, вона не перестає бути власницею внесеного віна, а використовує його за життя і по своїй волі заповідає на випадок смерті. Вдова заступала місце чоловіка-господаря і глави дому та сім'ї. Ольга правила після смерті Ігоря не тільки його господарством, а й державою. Одинакову участь з чоловіком брала жінка у веденні домашнього господарства. Мала необмежене право з'являтися в товаристві чоловіка, на забавах, бенкетах, чого не було в сусідніх народів.

Українська сім'я, її мораль, базувалися на взаємній любові та розумінні: ніколи не примушували силою, а дотримувалися закону. Взірцем такого подружнього кохання може послужити неперевірена сцена плачу Ярославни за своїм чоловіком Ігорем, у творі "Слово о полку Ігоревім". Бували також випадки, що українська жінка зловживала своїм становищем у родині і каверзувала чоловіком, про що ми довідуємося із заповіту В. Мономаха "Повчання дітям", де він говорить: "Жінку потрібно любити, але не потрібно допускати до влади над собою".

Українські княгині та боярині як правило встрявали в церковні та політичні, громадські справи чоловіків. Прикладом такого факту є трагічна доля Ярослава Осмомисла і смерть його коханої нешлюбної дружини Настасі: не був "неморальним" її зв'язок з князем, але її своєрідною, фамільною політикою (Велика історія України.- К., 1993.- Т. 1.- С. 250-252).

Послідовна виважена дипломатична діяльність вдови Романа Мстиславовича повернула її синам батьківщину, чим було закладено підвалини Галицько-Волинського князівства (держави). Жінка Володимира Васильковича заступає його під час хвороби і сама самостійно веде переговори з послами та чужоземними князями.

Також були і згубні впливи українських жінок на чоловіків-правителів (епізод походу мадярів /угорців/ в Галичину в 1232 р.).

Дітей силоміць не одружували. У випадках трагічних наслідків силуваного подружжя батьки відповідали перед митрополичим судом. Винятком були княжі родини, де на подружжя впливала політика; тому нерідко одружували дітей неповнолітніми, за наказом батьків. Донька переставала бути залежною від батьків, коли виходила заміж; беручи своє віно, вона тим самим втрачала право на батьківську спадщину. Син ставав незалежним від батька після розподілу батьківського майна між синами-спадкоємцями. Коли батько помирав без заповіту, сини ділилися його майном порівну, а батьківський двір залишався наймолодшому синові. Як співається в пісні *наймолодший, найдорожчий*.

Сім'ї в той час були великі, об'єднували по 20-30 душ. Така сім'я звалася родом в X-XI ст. Рід - це велика родина, відома в Україні під такими назвами: "пепище", "служба", "дворище", "хутір", які проживала в окремій оселі. Рід мав спільне майно - рілля, ловецькі терени, стада худоби, вів спільне господарство під проводом старшин. Це була невелика група, з'єднана кровними зв'язками і спільними життєво важливими інтересами. За своїх членів рід вступався, оберігав їх від кривд. Згодом він розпався на менші родини. Кожна вела своє окреме господарство, мали свій дім з господарськими будівлями, своє поле, худобу, а ліси та пасовиська малилися спільною власністю, а родові традиції продовжували злишатися (Крип'якевич І., 1990, 25-30).

З поміж багатьох обов'язків родини було найголовніше - виховання дітей. Слово "виховання" в українців пішло від слова ховати - оберігати, заховати від небезпеки, смерті, хвороби, "лихих очей", глибоких, поганих впливів. Згодом воно набуло узагальнюючого змісту, виражаючи процес систематичного впливу на культурний розвиток особи, формування світогляду, духовного світу й моральної

поведінки дітей та молоді. Родинне виховання дітей йшло в контексті життя і потреб сім'ї. Провідними виховними засобами стали: поведінка та вчинки батьків, рідна (материнська) мова, праця, фольклор, родинно-побутова культура, народні звичаї і традиції, мистецтво, промисли, вірування, свята та обряди, символи, дитячі ігри та забави, іграшки.

З давніх-давен українці розглядали сім'ю і рід як святиню, а виховання дітей як святий обов'язок батьків. Тому ці об'єкти в наших предків мали свої опікувальні божества *Рід* і *Рожаницю* - уособлення роду, єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження роду людського. Рід мав свої традиції, шанував предків і в цій пошані виховувалось молоде покоління.

Традиційна родинно-побутова культура українців відзначається одухотвореністю. Ця тенденція помітно виявляється ще в дохристиянський період. Давньослов'янська богиня шлюбу, кохання, щастя, весни, краси, сімейної злагоди і достатку досить виразно була втілена в образі ЛАДИ. На весіллях "ладкають" - іменем богині. Лади висловлюють молодому подружжю божественне, космічне, вічне і разом з тим земне реальне побажання сімейної злагоди та щастя. У коханні народжуються вродливі, міцні діти, а в духовному полі родинного ладу з них виростають гідні люди. Тому про нащадків достійних роду українців кажуть: "Батьки виховали" (Рідна школа. - 1992. - № 1. - С. 33-40).

З прийняттям християнства українська сім'я стає ще міцнішою, а родинне виховання піднімається й досягає апогею. Батьки шанобливо ставились до письменства, книги, школи, вчителя, до такого ставлення привчали і своїх дітей. Подорожуючи по Україні (1654 і 1656 рр.) Павло Алепський зазначає: "Ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого жінки та доньки, вміють читати і знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися по вулицях. В кожному місті та селі побудовані дома для бідних і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостиню." - Про київських жінок пише: "Вони гарно вдягнені, зайняті своїми справами, ніхто не кидає нахабним оком". (Січинський В., 1991, 27-30).

Перший Литовський Статут 1529 року встановив мінімальний вік, який дозволяв вступати в шлюб: для юнаків - 18, для дівчаток - 15 років. Третій Литовський Статут 1588 року визначав повноліття дівчини після 13-ти років. Вступ у шлюб здійснювався за взаємною згодою молодих, але при згоді батьків. В Першому Литовському Статуті зазначено право вільного вибору дівчатами та хлопцями: "кожному (ій) із них, за кого хочуть, за того вільний йти." Це положення стосувалося і жінок привілейованих станів, але в наступних редакціях Статуту воно поширювалося і на жінок "всякого нижнього стану." Але були випадки, що дівчат видавали насильно в шлюб, зустрічалася також і така форма, як "зговір малолітніх", коли батьки домовлялися одружувати своїх дітей по досягненні ними повноліття. Сторони не завжди дотримували свого слова і розривали шлюбні угоди, заплативши при цьому потерпілій стороні встановлений штраф.

Юнак, вибравши собі наречену і заручившись її згодою, з дозволу батьків засилав до неї сватів. Найбільш ранній опис українського весілля описаний в листі Яна Лосіцького до Давида Хитрея (1581 р.). Тут автор наводить ритуальний обряд викрадення дівчат: "загальна урочистість" - весілля обов'язково відбувалось з піснями і танцями, з плесканням у долоні, під супровід мелодій сопілок (Федорів-Ходак О., 1991, 67).

Гійом Боплан описує колоритно про існування своєрідної форми сватання, коли дівчина сама приходила в дім батьків свого обранця і заявляла, що вона хоче вийти заміж за його сина (Боплан Г., 1990, 75). До цього звичаю зверталась ображена в своїх почуттях дівчина, коли юнак порушував своє слово і не хотів одружуватися на ній. Наведений звичай - яскравий вияв пережиткової матриархальної форми укладення шлюбу, який продовжував по-бутовувати в Україні, як свідчать етнографічні записи, до кінця XIX ст.

В розмаїтті регіональних звичаєвих норм існувала й загальна, яка відповідала населенню всіх регіонів України. Одним із свідків її була система цінностей сімейного життя. Українці підготовку до нього ніколи не сприймали тільки як особисту справу, хто укладав шлюб, або їхніх батьків та родичів, це було також і справою громади. Практика добору шлюбних пар та утворення сім'ї

здійснювалась через мережу добре зорганізованих громадських інституцій: сільську громаду, молодіжні об'єднання (парубоцькі та жіночі).

Велике значення для сім'ї мала громадська думка. Взаємини між членами сім'ї склалися на основі рівноправності жінки і чоловіка, на засадах взаємної любові та взаємодопомоги. Батьки своїх дітей змалечку вчили неписаним законам народної педагогіки. Дівчата - сором'язливі, лагідні, добрі. Вони понад усе на світі цінували свою честь та гідність, а також честь своїх батьків та родичів. Хлопці вибирали найперше майбутню дружину за такими критеріями: скромність, працьовитість, вихованість дівчини. Знаючи ці правила, батьки ще з раннього дитинства прагнули прищепити своїм дітям ці якості. Хлопці остерігалися дівчат сварливих. Від своїх матерів чули настанови: "Не женись за Ганну, бо її мати сварлива і такою вона буде", "Не одружуйся з Катериною, бо вона ледача", "Не бери Одарку, вона не хазяйка." А донькам матері радили: "не виходь заміж за Петра, бо він нероба", Не думай, доню, про нього: "Він не шанує рідної матері і тебе шанувати не буде". У народі склалась негативна думка про тих, хто вчасно не одружився або запізнився з одруженням. До тих, хто взагалі не хотів створювати сім'ї, не тільки ставились зневажливо, а й застосовували певні міри покарання: надавали меншу частку спадкового майна (Пономарьов А., 1991, 23-30).

Були такі випадки безшлюбності, які не дискримінувалися. Від одруження відмовлявся деколи один із синів, щоб не дробити батьківського майна, або щоб допомогти меншим братам та сестрам, котрі залишилися без годувальника. Цю функцію могла взяти на себе одна із дочок. Було немало випадків, коли заручені дівчата на знак жалобя за померлим нареченим назавжди залишалися самотніми.

Щоб зберегти символ дівочої коси, народна мораль відповідно виробила цілу систему практичних і цілком доцільних форм виховання. Ці звичаї регламентували суспільні стосунки, осуджували аморальність і остерігали від неї. Вони були суворими й вимогливими, несли в собі раціональне зерно, бо змушували молодь і їх батьків ретельно дотримуватись встановлених звичаїв.

Використана література

1. Боплан Г. Опис України.- Львів, 1990.
2. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. - К., 1988.
3. Велика історія України. - К., 1993. - Т. 1.
4. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. - К.: 1990.
5. Крип'якевич І. Історія української культури. - Нью-Йорк. 1990.
6. Луговий О. Визначне жіноцтво України: історичні життєписи. - К.: 1994.
7. Пономарьов А. Шлюбно-весільні звичаї українців // Рад. школа.- 1991. - № 9.- С. 23-30.
8. Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1991.
9. Скурагівський В. Берегиня. - К., 1988.
10. Федорів-Ходак О. Українська сім'я в історичних документах XVI-XVIII ст. // Літопис Червоної Калини.- 1991.- № 4.- С. 67.

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯНИНА, СІМ'ЯНИНА

(З ДОСВІДУ РОБОТИ РОГАТИНСЬКОЇ ЗОПШ № 1
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті I Конституції України записано, що Україна є суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Слова Основного Закону лаконічні, але думкам тісно. Коли ж розглянути поняття "правова держава", то роз'яснення його потребує окремого тлумачення.

Правова держава - це держава, в якій панує верховенство права, де перед законами всі рівні, де панує висока правова культура. Формування правової культури населення - це тривалий і складний процес. Він передбачає не лише ознайомлення із основними законами держави, але й дотримання їх у повсякденному житті. І чим швидше залучати людину до правової освіти і виховання - тим кращий буде результат. Наша школа власне і працює над проблемою: "Правове виховання учнів на уроках та в позаурочній роботі як засіб формування свідомих громадян України".

У школі склалася певна система роботи з правового виховання учнів. Вона поєднує в собі навчальну і виховну діяльність в процесі взаємодії вчителів та учнів. Правове виховання учнів здійснюється послідовно, починаючи з початкової школи і закінчуючи школою 3-го ступеня.

У початкових класах учні знайомляться з основними положеннями Конституції України - незалежність, держава, символи держави, права людини тощо, а також з елементами трудового, цивільного, адміністративного, сімейного, кримінального права.

У 8-му класі учні розпочинають вивчення окремих галузей законодавства. Тут вони отримують більш-менш ґрунтовні знання з галузей законодавства, які найбільше потрібні їм у повсякденному житті, тобто з основ трудового, цивільного, кримінального, сімейного та адміністративного права.

У 9-му класі учні вивчають право за 2-х годинною програмою в тиждень. Тут більше уваги приділяється вивченню теорії держави і права, історії держави і права України, а також вивченню Конституції України як основи законодавства держави. Крім того, в дев'ятому класі учні знайомляться з основами підприємницької діяльності, із тимчасовим законодавством, із фінансовим правом, із правовою охороною навколишнього середовища, з законодавством про Збройні Сили України. Значна увага приділяється закріпленню вивченого в початкових класах. У 10-11 класах вивчається курс "Права людини", в ході якого учні знайомляться з міжнародними нормативно-правовими актами, із законами України, що закріплюють права, свободи та обов'язки людини, громадянина.

В школі ведеться відповідна виховна робота по попередженню і профілактиці правопорушень серед учнівської молоді. Система виховної роботи (організовує заступник директора школи з виховної роботи І. Б. Кобута) поєднує індивідуальну та колективну форми учнівської діяльності, що дає певний результат. Діє лекторська група з числа учнів 9-11 класів, члени якої виступають перед учнівськими колективами класів на різну морально-правову тематику. Із зацікавленням проходять зустрічі з працівниками суду, прокуратури, міліції, на яких даються оцінки сучасного правопорядку в державі, вказуються шляхи подолання негативних явищ у молодіжному середовищі.

Учні активно приймають участь в конкурсах КВК, "Що? Де? Коли?" на правову тематику.

Питання правової освіти учнів розглядається на засіданнях дискусійного клубу, до якого залучені всі педагоги школи. Постійно проводиться правовий всеобуч батьків на класних зборах.

Учні школи - постійні призери районних, обласних, всеукраїнських олімпіад. В минулому 1997 році школа була визнана кращою в області по організації правовиховної роботи і нагороджена Грамотою утримання освіти обласної держадміністрації. В цьому році учень 11-го класу вийшов переможцем міжнародного конкурсу з прав людини, фінал якого проводився в Києві, а 5 учнів школи отримали дипломи за участь в цьому конкурсі.

Двоє учнів школи - Оксана Болюк (10 клас) і Богдан Падучак (9 клас) - стали призерами (відповідно 2-ге і 3-тє місце) всеукраїнської олімпіади із правознавства.

Появляються нові ідеї, задуми, які повинні вдосконалювати здобуте, розширювати спектр діяльності учнів, педагогів, батьків у формуванні правової культури особи.

Навчальні предмети гуманітарного циклу в школі мають широке поле для здійснення правового виховання учнів, для формування громадянської позиції, для самоутвердження людини, її честі, гідності, прав, свобод та обов'язків.

Особливо багатий матеріал є в шкільних підручниках початкових класів з читання, основ валеології, рідної мови. В них є певні розділи які присвячені сім'ї, стосункам між дітьми і батьками, в яких розкриваються права та обов'язки батьків та дітей.

Послідовна і тактовна робота вчителя з дітьми над цими проблемами має сприяти формуванню відповідального і вдумливого ставлення до сім'ї.

У 5-8 класах правова підготовка дітей продовжується на уроках літератури, історії, біології, спецкурсу "Про тебе", охорона життя і здоров'я, на уроках естетичного циклу і трудового навчання.

Основним полем діяльності в цьому плані є уроки рідної та зарубіжної літератури. Адже кожний герой твору - це перш за все член сім'ї. І його проблеми в суспільстві або продовжуються в сім'ї, або сім'я стає осередком його захисту.

Звичайно моральна та правова оцінка героя - це той шлях, який спрямовує учня в русло виrozumіlostі, відповідальності, самопожертви заради близьких. Бо хіба не до того нас закликає П. Мирний в романі "Хіба ревуть воли, як ясла повні?", І. Нечуй-Левицький в "Кайдашеві сім'ї", М. Вовчок у "Інститутці", "Горпині", Т. Шевченко у "Наймичці", Леся Українка в "Боярині", І. Франко у драмі "Украдене щастя".

А якщо зачепити зарубіжну класику: Шекспіра "Отелло", "Розбійники" Шіллера, "Анна Кареніна", "Війна і мир" Л. Толстого, "Тихий Дон" Шолохова, "Американська трагедія" Т. Драйзера, "Нора" Г. Ібсена, - то стає зрозумілою істина, що власне всі скарби світової літератури - то моральний вибір героїв і їх боротьба між

власною совістю та діючими законами для досягнення щастя, але не лише свого, а й своїх близьких.

Правова підготовка учнів до сімейного життя закріплюється в ході курсу "Етика та психологія сімейного життя", курсу "Людина і світ", "Права людини" в 10-11 класах.

Розглянемо детальніше досвід Рогатинської ЗОШ № 1 з питань формування правосвідомості майбутнього сім'янина на уроках української мови і літератури та в позаурочній роботі.

Шкільний курс "Етика і психологія сімейного життя" короткий і має обмежені можливості, а на уроках правознавства правовим сторонам сімейного життя відводиться 3-5 годин. Це мало і не відповідає потребі дня. Невичерпні можливості у цьому плані мають предмети гуманітарного циклу, особливо уроки української мови і літератури, вся позаурочна навчально-виховна діяльність педагогів.

Для цього є необмежені можливості при вдумливому підході до кожного уроку, особливо в 9-11 класах, коли учні вивчили курс "Етика і психологія сімейного життя", ознайомилися із основними положеннями про шлюб та сім'ю на уроках правознавства.

Досвід вчителів Рогатинської ЗОШ № 1 Івано-Франківської області свідчить про ефективне закріплення основних правових знань на уроках української мови під час словникових диктантів із виступним роз'ясненням слів (шлюб, подружжя, сумісна власність, рідична власність, права і обов'язки батьків, аліменти, умови шлюбу тощо).

Такі уроки робляться тематичними, як наприклад "Права та обов'язки батьків та дітей", "Усиновлення", "Позбавлення батьківських прав". Відповідно відбираються всі види роботи, починаючи із словникового диктанту, розбору речень, підбраних до теми творчої роботи. Ось подібні зразки: "Які права батьків найголовніші?", "Як ти розумієш обов'язок батьків дбати про фізичне та духовне здоров'я дитини?", "Як ти ставишся до проблеми усиновлення?", "Чи варто позбавляти батьківських прав?".

Домашнє завдання часто пов'язується з підготовкою науково-популярної замітки (наприклад, "Умови і перешкоди укладення шлюбу Правовий аспект").

Велике поле для діяльності щодо формування правосвідомості майбутнього сім'янина відкривається на уроках української літератури. Вже при вивченні українських народних пісень сімейно-побутового жанру можна звернути увагу не лише на моральну, а й на правову сторону сімейних стосунків. За програмою української літератури при вивченні поеми Т. Шевченка "Наймичка" можна зупинити увагу на правовому захисті дітей із неповних сімей в сучасному світі. Аналізуючи роман С. Скляренка "Святослав", не обійти стороною правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (Володимир - син рабині Малуші, але в правах рівний із народженими дітьми у шлюбі).

Права і обов'язки особи згадуються, аналізуючи оповідання М. Вовчка "Інститутка"; проблеми розриву шлюбу відмічають на уроці позакласного читання за романом О. Іваненко "Марія". У десятому класі благодатний матеріал для аналізу прав і обов'язків батьків та дітей через призму закону використовується при вивченні повісті І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я".

Зрада у коханні та шлюб з розрахунку - це тема для бесіди в процесі вивчення п'єси М. Старицького "Ой, не ходи, Грицю...". Висока відповідальність перед совістю і перед партнером у шлюбі - проблема, яку прекрасно ілюструють вчителі, аналізуючи драму І. Франка "Укравлене щастя", повість М. Коцюбинського "Тіні забутих предків", поему Л. Українки "Лісова пісня".

Деякі сторони сімейного життя, що впливають на міцність шлюбу (матеріальне становище сім'ї, власність, земля), вчителі відзначають у новелах В. Стефаника, повісті О. Кобилянської "Земля".

Прекрасні можливості для закріплення правових сторін створення і функціонування сім'ї надають твори для вивчення в 11-му класі. Неперевершений "Собор" О. Гончара - це біль не лише від руїни святині, а й руїни сімейних стосунків, коли В. Лобода здає батька в будинок для перестарілих. У п'єсі О. Коломійця "Дикий Ангел" є і майнові права батьків та дітей, і єдність правової та моральної відповідальності за створення шлюбу і сім'ї. Засвоюючи їх, учні роблять висновок: створювати сім'ю - це відповідальність перед собою, дітьми і суспільством.

Пестичні твори Л. Костенко, В. Симоненка, Б. Олійника, І. Драча - це кульмінація у формуванні уявлень про Любов і Сім'ю, про вічні цінності, на яких тримається світ. Форми проведення уроків у Рогатинській ЗОШ № 1 з цих проблем найрізноманітніші: дискусії-роудуми, семінари, ігрові шоу "Щаслива сторінка" і т. д.

Частими гостями школи є працівники ЗАГСу, які розповідають про проблеми в створенні сучасних сімей.

Ростуть діти, Стають дорослими. З ними ростуть і їхні запити, погребі кохати і бути коханими. Уберегти їх від помилок, допомогти зробити правильний вибір у житті, задуматись перед відповідальним кроком - створенням сім'ї - це спільне завдання школи і родини, основна мета формування правосвідомості майбутнього сім'янина, що становить ядро його громадянської культури, блага родини, нації.

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ
з питань формування правової культури
сім'янина у школі

МИРОСЛАВА ГЕНЕГА,
вчитель-методист, вища категорія

Конспект уроку зарубіжної літератури
у 10 класі на тему "Діалог з Ібсеном"

Тема: Діалог з Ібсеном. П'єса "Ляльковий гім"

Мета: дослідити з учнями особливості поглядів та ідей Ібсена, збагнути сутність проблематики творів драматурга і зокрема п'єси "Ляльковий дім", зробити моральну і правову оцінку дій героїв твору.

Обладнання: Портрет Ібсена, карта світу, виставка книг-творів Ібсена.

Вид уроку: літературне табу.

Епіграф: "Я" - людина.

Хід уроку

Вступне слово вчителя.

Я всіх вас запрошую на "літературне табу", яке очолюють і вестимуть не Микола Вересень, а ваші вчителі: я, вчитель зарубіжної літератури, вчитель української літератури, вчитель історії та окремі учні класу. А нашим гостем, співрозмовником є Ібсен та знавці його життя і творчості - учні 10 класу. А професор нашого літературного табу - наш шкільний психолог. І ще в нас є особливий гість - шкільний юрист.

Впродовж віків свій ритм вистукують людські серця

І заявляють про свої права,

Тому, що "Я" - людина

І маю право на життя.

"Шостого дня Бог створив усяких тварин на землі, а наостанок - людину за подобою своєю, наділивши її розумом, безсмертною душею і заповнивши, якою вона повинна бути".

Так говорить Біблія.

З того часу розійшлося людство по планеті, сформувавши різні народи, держави, створивши людське суспільство і загальнолюдські моральні закони життя.

І впродовж тисячоліть, в різні часи і епохи в боротьбі, в перманентній боротьбі людство намагалося встановити, відстояти, відвоювати своє право - право на життя вільне, незалежне, щоб в ньому утвердити себе, сказати на повні груди "Я стверджуюся, бо я живу". І впродовж віків жінка намагалась стати поряд з чоловіком, відстоюючи своє право на самоутвердження, взаєморозуміння і підтримку.

Право на життя, працю, освіту, освіту переплелось з моральним статутом людства і стало для людей законом. Саме він, Закон, гарантує нам, людям, ці необхідні умови і потребу життя.

Ці одвічні прагнення людства підтримували і висвітлювали у своїх творах письменники.

Сьогодні ми запросили на відверту розмову однодумця людства - Г. Ібсена, послідовного захисника прав жіноцтва.

Мета уроку та завдання.

І наше перше запитання.

- Хто такий Ібсен? Найважливіші сторінки його життя.

Розповідь учня про Ібсена. Ібсен - норвезький літератор XIX ст. ...

Питання:

- Якою була Норвегія цього періоду?

Слово-відповідь вчителя історії.

Ібсен був сином свого часу, людиною певних поглядів на життя, суспільство...

Питання:

- А людиною яких саме поглядів був Ібсен?

Учень: норвезький літератор Ібсен був чи не найпершим митцем, який привернув увагу освіченої частини світового суспільства до деяких нових тем і проблем XIX ст., примусив заговорити про свою незвичну творчу манеру. Драматург завжди відгукувався на соціальні зміни і настрої. Тому, як ніхто інший, зобразив XIX століття у його русі, розвитку і змінах. Він був дуже чутливим до

суспільного розвитку своєї рідної країни. Норвезька специфіка в його творчості давалася взнаки.

Глибокі демократичні традиції в країні (селяни ніколи не були там кріпаками) поєднувалися з консервативними тенденціями. Ібсен відбивав “велику” світову дійсність крізь призму своєї “малої” вітчизняної. Саме від демократичних гасел бере початок естетична позиція Ібсена, спрямована на формування вільної, повноцінної і самодостатньої людини.

Об’єктом його зображення стало людське “Я”, сповнене своєї рідності сили почуттів, волі і здатності до активної дії саме за право на життя, свободу.

Питання:

- Герої Ібсена... Хто вони? Які вони? Їхні думки і почуття?

Відповідь учнів:

Ібсен захоплювався національно-визвольними рухами, як проявом природнього бажання кожної людини бути вільною і незалежною. Тому герої Ібсена - особистості, які прагнуть до внутрішнього звільнення і протиставлені всьому суспільству.

Складна дорога життя Ібсена багато чого навчила, показала, заставила глибоко задуматись, шукати вихід, щоб щось змінити, допомогти. “Людина - високе творіння природи. Людина - сила. Людина має право, може добитись прав, змінити їх”. Ці думки все більше і більше пробуджуються у драматурга і виліваються на сторінках творів.

Здрібнювання людини, її нищість і нездатність до рішучих дій у сучасному Ібсенів світі стали об’єктом критики в філософсько-символічній і сатиричній драмах “Бранд” (1866), “Пер Гюнт” (1867).

Митець протиставляє сірій сучасності образи могутніх і сміливих людей, які, щоб реалізувати себе, йдуть на подвиг, на розрив з суспільством, навіть на смерть.

Найбільшої сили талант Ібсена досягає в його реалістичній драматургії: творах, написаних у другій половині 70-х років. Історичні події минулих десятиліть, громадянська війна в США, війни в Європі, скасування кріпацтва в Росії - сприяли розширенню поглядів Ібсена на світ і соціальні перетворення. І юнацькі мрії про радикальні

суспільні зміни, можливі у зв’язку з діяльністю “справжньої людини”, прокидаються знову.

А найголовніше, що слід мати на увазі, врахувати нам сьогодні: драматург не сприймає подій Паризької Комуні, бо очікує не економічну або політичну революцію, а духовну. У надіях на саме такі перетворення людської свідомості, здатні виразити права кожного, і пишуться його реалістичні, соціально-викривальні драми.

Так Ібсен стає одним із засновників “нової драми”. Всі його наступні п’єси - це “п’єси про людську душу”, до яких у першу чергу слід віднести драми “Стовпи суспільства” (1877), “Ляльковий дім” (1879), “Привиди” (1881), “Ворог народу” (1882).

Вчитель: Одним з найвідоміших творів Ібсена - п’єса “Ляльковий дім” (“Нора”).

Але спочатку слово шкільному юристові про права людини.

Вчитель: П’єса “Ляльковий дім”.

Питання:

- Що ви можете сказати про неї?

Учень: “Ляльковий дім” - найвідоміша п’єса Ібсена. Написана у 1879 році і в цей же рік опублікована. На німецькій і російських сценах п’єса відома під назвою “Нора” (за ім’ям головної героїні).

П’єса зацікавила читачів і глядачів. Особливо в скандинавських країнах. Хвилюючим було виконання ролі Нори норвежською артисткою Іоганною Добвад. Успіхом користувалася п’єса і в Німеччині, Австрії, Росії. І сьогодні п’єса включена в репертуар театрів, в тому числі й українських.

Питання:

- Який основний сюжет п’єси?

Учень: Весела і забезпечена донька досить багатого службовця Нора вийшла заміж за адвоката Тервальда Хельмера. Коли невдовзі після весілля чоловік захворів, йому могло допомогти тільки лікування на півдні, в Італії. Щоб врятувати близьку людину, Нора позичає велику суму грошей у приватного повіреного Кrogстада, підробивши на поручительстві підпис свого батька, який на той час умирав.

Через вісім років, обійнявши посаду директора акціонерного банку, де на той час працює Кrogстад, Хельмер має намір звільнити

його з роботи. А той, шантажуючи Нору підробленим підписом, вимагає від неї вплинути на чоловіка. Коли ж Хельмер не піддається на вмовляння дружини, Кругстад надсилає йому листа, в якому повідомляє про фальсифікацію, вчинену колись. Хельмер, злякавшись за власне майбутнє, розмовляє з жінкою як із злочинцем:

“О, яке страшне пробудження! Всі ці вісім років... вона, моя радість, моя гордість... була лицемірка, брехлива... гірше ... злочинця!

О, яка бездоння прірва бруду, потворства!”

Питання:

- Який же головний конфлікт п'єси?

Учень: Конфлікт її безпосередньо пов'язаний із станом жінки в сім'ї. Саме цей твір мала на увазі Леся Українка, коли зауважила, що в “скандинавських країнах жіноче питання особливо сильно оволодіває думками, головним чином, завдяки впливу Ібсена...”

Слово вчителя української літератури про долю жінки:

“Жіноча доля, хто її не знає...”

Слово вчителя: П'єса “Ляльковий дім” виявилась одним із найважливіших пропагандистських творів у боротьбі за права жінки, усвідомлення кожним, що “жінка - не лялька”, а “передусім, людина”. Про це свідчить один із епізодів п'єси, коли Хельмер намагається утримати дружину, вказуючи на “обов'язок перед чоловіком і дітьми”.

Питання:

- Кінець п'єси. Чому автор змінив його?

- Ваша оцінка поглядів і вчинків Хельмера і Норі з правової, юридичної і моральної сторони?

Учитель:

- Так, жінка - це, передусім, людина, яка, як і кожен з нас, прагне взаєморозуміння, поваги, уваги, тепла. Тому, що в неї, як і в кожного з нас, жива душа. Але...

Слово шкільному психологу - професору нашого літературного табу та шкільному юристу.

Заключне слово вчителя.

То ж пам'ятаймо ми:

*Відколи світ соїть і крутиться земля
впродовж віків свій ритм вистукують людські серця
і заявляють про свої права,
Тому що “Я” - людина
І маю право на життя,
дотримуючись моральних норм і правил земного буття.*

ІРИНА КОБУТА,

*заступник директора школи
з виховної роботи, спеціаліст
І категорії*

Морально-правова тематика експрес-гри “Подорож країнами Закону, Права і Моралі”

Обладнання

(виготовити): путівник з розробленим маршрутом, вказівками зупинок, дороговказами, пам'ятку “Як вести дискусію”, придумати зелене і червоне світло, візитки для гравців.

Підготувати: 2 команди (мішані), 9-10 класи по 8 учасників, столи для них, стільці для глядачів, гасла і наочність (на дошці), епіграф, озвучення.

Екскурсовод (гід, супутник) - ведучий.

Вітаємо усіх, хто зібрався сьогодні помандрувати разом з нами країною Права, Закону і моральних норм. Сподіваємося, що всі приклали з собою в нелегку дорогу солідний багаж знань з правознавства, не забули про власний життєвий досвід і надію побачити світло у кінці тунелю! Нас чекають цікаві зупинки, нелегкі випробування, здоровий дух суперництва і свіжість відкриттів.

А щоб приємнішим був початок дороги - кілька віршованих рядків на задану тему:

*Мораль і право,
Право і закон -
рушійні сили для життя людини,
А їх знання надасть нам вірний тон
У розвитку держави - України.*

*Регулювати світ людських стосунків,
Впровадити державницький процес -
Все в правознавстві міститься в рахунку:
Розумно й чесно твориться прогрес.*

*Щоб забезпечить молодим майбутнє,
Свідомо накопичуєм знання
Все, що завчили, стане незабутнім,
Конкретно хочем жити, не навмання.*

Загорілося червоне світло і ми з вами прибули на І-шу зупинку, яка має назву "Пункт охорони державницьких ідей". Запрошуємо по одному гравцю від кожної команди для публічного виступу на тему, яку зараз самі оберете.

Попередження: виступи мають бути тезисні і вичерпні.

І тема. Основні етапи розвитку української державності:

- княжа доба;
- польсько-литовський період;
- Запорізька Січ. Гетьманщина;
- Російська та Австро-Угорська імперія;
- українська державність 1917-1920 рр.;
- Радянська Україна;
- проголошення незалежності (24.08.1991 р.)

II тема. Найвизначніші пам'ятки правової культури України:

- "Руська правда";
- Литовські статuti;
- Магдебурзьке право;
- Статті Б. Хмельницького;
- Конституція П. Орлика;
- Універсали Центральної ради;
- Конституційні акти Гетьманату, Директорії, ЗУНР;

- Конституції Радянської України;
- Конституція 28 червня 1996 року

Дякую за відповіді! Можна вважати, що ми вдало провели час на першій зупинці і зараз вирушаємо далі...

Дорога привела нас на II зупинку, Станцію Конституційну!

Тут нас чекає допитливий представник мас-медіа, який вже приготувався взяти інтерв'ю у кожного з наших гравців; як ви вже здогадалися його цікавитимуть ваші знання Основного закону України (відповідайте змістовно, бо це дуже важливо для преси).

Блоки питань:

1.1. Що таке Конституція ?

(політичний, нормативно-правовий акт, який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, права та обов'язки громадян)

2. Хто прийняв Конституцію України ?

(Верховна Рада)

3. Зі скількох розділів складається Конституція ?

(з 15-ти)

Преамбула.

4. Що слід розуміти в Конституції під поняттям "український народ"?

(громадяни України всіх національностей).

5. Що є головним обов'язком держави?

(утвердження і забезпечення прав і свобод людини)

6. Яка освіта є обов'язковою?

(повна загальна середня)

7. Ким є Президент України (за Конституцією)?

(главою держави)

8. Скільки областей в Україні?

(24)

2.1. Коли була прийнята Конституція незалежної України?

(28 червня 1996 року).

2. Від імені кого прийнята Конституція?
(від імені українського народу)

3. Яким нормативним документом керувалася Верховна Рада?

(Актом проголошення незалежності України).

4. За політичним режимом Україна є:
(демократичною державою).

5. До державної символіки входять:
(прапор, герб, гімн).

6. На який строк обираються народні депутати?
(на 4 роки).

7. Перед ким несе відповідальність Кабінет Міністрів?
(перед Президентом).

8. Судочинство в Україні є
(гласним).

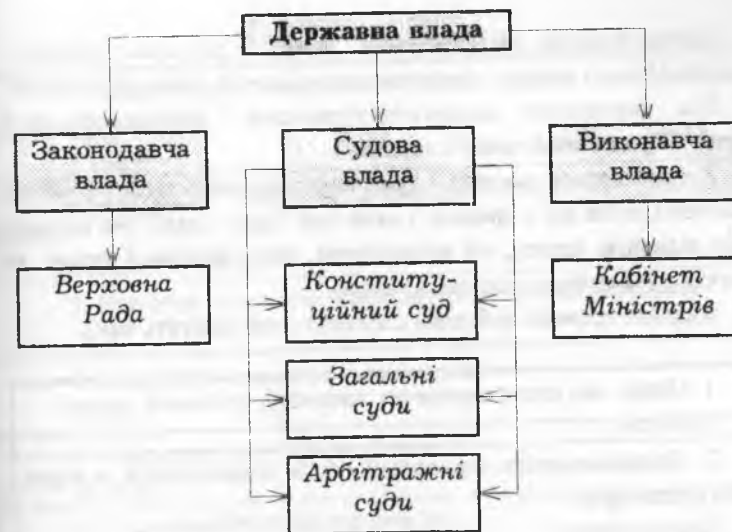
Дякуємо напруженій праці! Ось так блискавично ви довели всім, що наш Основний закон вивчався вами скрупульозно і з цікавістю, команди отримали відзнаки (плюси), які стануть вашим проїзним квитком.

Для вас увімкнулося зелене світло і - йдемо далі!

У в а г а ! Ми від'їжджаємо у структуроване місто, яке коротко і вагомо називається "Влада", III зупинка.

Виконуємо завдання на швидкість, у межах I хвилини команди мають накреслити схему державної влади в Україні (зауважте! з розгалуженням кожного з головних розділів).

Час пішов!

Щоб команда тримала відзнаку порівнюємо відповіді і віддаємо перевагу тим учасникам, які краще виконали завдання.

I .... рушаємо дорогою, знову нас чекають нові пригоди і випробування. Перед нами - попереджувальний знак: **"У в а г а ! Дискусія"** і тут же бачимо пам'ятку *"Як вести дискусію"*:

1. Чітко визначте основну суть і мету свого повідомлення.
2. Будьте конкретними, доводьте сказане фактами.
3. Слідкуйте за правильністю мови.
4. Поважайте думку опонентів.
5. Контролюйте свої жести, інтонацію, міміку.
6. Не зловживайте часом!

Отже, нас чекає словесний поєдинок. А тему його нам повідомить господар IV зупинки, яка називається **"Перехрестя думок"**.

Тема: Право і мораль "єдність і відмінність".

За витягнутим жеребом, одна команда доводить, що П. і М. - мають спільні властивості, інша - аргументує відмінності.

Кожна команда захищає свою думку, а результат дискусії - істина, що Право і мораль - поняття взаємодіючі й тісно переплетені.

Від перехрестя мандруємо вуличками і зупиняємося на V зупинці "Юридичний міні - словник".

Тут володарює суворий і дуже науковий консультант з питань термінології, отож він і проведе з вами тур "Далі - далі" (на питання дається відповіді одразу, не роздумуючи, якщо відповіді немає, не отримуєте + (за невірну відповідь також).

Згадайте правила побудови словника і хай щастить вам!

1. Особа, яка надає юридичну допомогу, правовий захист. <i>Адвокат.</i>
2. Неспроможність юридичної особи задовольнити в строк вимоги кредиторів. <i>Банкрутство</i>
3. Іноземні гроші. <i>Валюта.</i>
4. Політична і правова належність особи до певної держави. <i>Громадянство</i>
5. Повноважний представник народу в органах державної влади. <i>Депутат</i>
6. Нормативний акт вищої юридичної сили. <i>Закон</i>
7. Притягнення Президента до відповідальності. <i>Імпічмент</i>
8. Об'єднані і систематизовані за певними сферами норми права. <i>Кодекс</i>
9. Сукупність матеріальних цінностей, що належать власникові. <i>Майно</i>
10. Люди, що перебувають на території даної держави. <i>Населення</i>

1. Одна з форм оскарження судових рішень, що має право переглядати справу. <i>Амністія.</i>
2. Сукупність правових норм, які регулюють діяльність банків. <i>Банківське право.</i>
3. Психічне ставлення особи до протиправної поведінки. <i>Вина.</i>
4. Складовий елемент системи права. <i>Галузі.</i>
5. Угода двох або більше сторін. <i>Договір.</i>
6. Суспільно-небезпечний вчинок. <i>Злочин</i>
7. Вступ Президента на посаду. <i>Іновгурація</i>
8. Згода сторін з усіх істотних умов. <i>Консенсус</i>
9. Зміна місця проживання. <i>Міграція.</i>
10. Дії, вчинені з метою захисту інтересів чи прав особи, яка захищається. <i>Необхідна оборона.</i>

Дякуємо, приємно бачити, що ви добре володієте юридичними термінами, тож ми рухаємось до нових завдань. Бачу, широкую площу, а там і назва її:

"Майдан Загальнолюдських цінностей" - VI зупинка:

Аукціон - це гра азартна, захоплююча, стимулююча до активної роботи думки. Отже, зараз кожна команда називатиме тільки одне слово-поняття, яке позначає загальнолюдську цінність. Очевидно, виграє та команда, котра матиме останнє слово.

Зразок слів: добро, любов, честь, життя, свобода, ідеал, праця, злагода, гідність, совість, милосердя, повага, порядність, спілкування, віра, культура, виховання і т. п.

Вдало погостювали на майдані, проте, час вирушати і коли засвітиться червоне світло ми опинимося... у тупику Правопорушень.

VII зупинка називається "Кримінал".

Тут знадобляться ваші аналітичні здібності і обов'язково знання розділу "Правознавства": "Юридична відповідальність за правопорушення". Команди дають відповіді (пояснення) на запропоновані ситуації (по 2) з різною мірою вини неповнолітніх.

Ситуації (додаток)

1. Два старшокласники вирішили пожартувати над одним із своїх знайомих. Вони запросили його у підвал будинку, зачинили двері на замок і забули про свій жарт. Згадали лише на третю добу...

2. Група хлопців 15 років запросили на вечірку дівчат, з якими були недостатньо знайомі. У розпалі вечірки відбулася сварка, в результаті якої одну з дівчат тяжко побили, а іншу згвалтували...

3. Неповнолітній з Калуша, віком 15 років, отримавши відмову від матері в грошах, холоднокрівно й жорстоко убив її, дали розчленувавши...

4. Одній веселій компанії учнів ПТУ здалося замало випитого спиртного і вони вчинили так: відіслали одного зі своїх до кіоску. Продавець відпустила неповнолітньому спиртне...

(представники команд дають відповіді)

Рух продовжуємо і ось за хвилину ми прибудемо на проспект

"Профілактичний" - VIII зупинка.

Тут працює "Банк ідей", які вкажуть нам шляхи виходу з попереднього тупикового становища.

(Ведучий пропонує командам свій погляд на дані проблеми: профілактика шкідливих звичок (паління, наркоманія, алкоголізм), причини асоціальної поведінки підлітків і т. п. Для обдумування ідей дається 1 хвилина.)

(Відповіді команд)

Дякуємо. Думаємо, що ваші ідеї є цінними і до них варто прислухатися. Прямуємо далі, бо шлях не закінчено. Ви стомилися? Давайте відпочинемо, на наступній

IX зупинці у Парку майбутнього.

Присядьмо на лавочу правової готовності до створення сім'ї. Пороздумуємо над питаннями сімейних стосунків і почнемо розмову з усім відомих Заповідей Божих. Хто перший згадає саме ті з них, у яких має відображення ставлення релігії до сім'ї:

- не перелюбствуй;

- шануй батька і матір;

- не зазіхай на майно іншого.

У парку, як це часто буває, можна назбирати запаших квітів, тому кожна ваша правильна відповідь буде нагороджена весняною квіткою.

По-перше: назвіть декілька відомих вам народних прислів'їв, приказок про сім'ю, сімейні відносини.

По-друге: на вас чекає тест на дану тематику. Отже, приготуйтеся записувати. Після завершення роботи за тестовим завданням звіряємо результати і відповідно оцінюємо.

Ну що ж, після невеличкої перерви і з цими яскравими букетами прямуємо, куди ви думаєте?

Ну яка інтелегентна, освічена людина оминє вмістилище культури, духовних скарбів і артистизму?

Наша X зупинка - театр "терези Феміди"

Сама богиня Правосуддя зустрине вас і оголосить теми вистав-мініатюр, таких собі морально-правових шоу-програм, які ви готували на домашнє завдання (додаток-ситуації на домашнє завдання стосуватимуться проблем працевлаштування)

(Виступи команд)

Наша подорож наближається до кінця, ми строго дотримували маршруту сьгоднішньої поїздки, але обмінятися враженнями і побувати в невимушеній ситуації, без напруги змагань, ми просто змушені.

Тому запрошую у наше привітне кафе цікавих зустрічей під назвою:

“Аналіз і Прогноз”.

(Швидка зміна декорацій, яка перетворює приміщення у затишне кафе: на столиках з'являються скатертини, букети квітів, соки, цукерки. Змінюється освітлення, лунає музика...)

Серед гравців команд є учасники цьогорічної республіканської олімпіади. Послухаємо їх. А серед відпочиваючих бачимо і нашого випускника, який взяв участь у міжнародному конкурсі дитячих творчих робіт і ввійшов у число кращих. Як у нього враження від поїздки у Київ, розповість сам.

І ще одна яскрава зустріч!

Нема секрету у тому, що всім цікаво спілкуватися з директором нашої школи, істориком і правознавцем і просто розумною жінкою...

(Після виступів іде підрахунок балів і вислуховуються результати спостережень консультантів).

Гра-подорож завершена!

Зінаїда Болюк,

вчитель-методист, вища категорія

Тема уроку: Сім'я та її роль у суспільному житті

Правові засади шлюбу і сім'ї.

Мета уроку:

узагальнити і закріпити знання учнів про правові основи створення і функціонування сім'ї.

розширити поняття учнів про сім'ю як суспільний інститут та її значення для розвитку людини;

виховувати відповідальне ставлення до сім'ї, до її створення на засадах християнської моралі і законів держави.

Тип уроку: повторювально-узагальнюючий

Обладнання уроку:

1. Фонограма пісень про родину.
2. Хрестоматія з правознавства.
3. Кодекс законів про шлюб і сім'ю в Україні.
4. Репродукції картин відомих художників із зображенням відносин у сім'ї.

П л а н і х і д у р о к у

I. Вступ. Ознайомлення з темою і метою уроку.

*Скільки б не доводилось страждати,
Я благословлятиму завжди,
День, коли мене родила мати
Для життя, для щастя, для біди.*

(На фоні пісні “батько і мати - два серця горячих”)

Всі ми родом з дитинства.

Дорогі діти, ваш життєвий досвід ще досить невеликий. Але все, чого ви навчилися доброго і мудрого, - ви навчилися у сім'ї. У XIX столітті були різні погляди щодо сім'ї. Вважали, що вона відіме. Вихованням дітей має займатися держава: це ясла, садки, школи. Жити за розкладом як у романі Замятіна “Ми”.

Але сьогодні ви чуєте, яке життя у державних дітей... Кожен із нас прагне любові, в тому числі й батьківської та материнської. А її можна отримати лише у сім'ї?

Якщо сімейне життя ґрунтується на моральних принципах - любов, дружба, повага, розуміння, співчуття, то для чого тоді закони, правові норми, які стосуються сім'ї?

Про це й поговоримо сьогодні на уроці, узагальнюючи тему

“Правові засади шлюбу і сім'ї в Україні”.

II. Розумова розминка (5 хв.)

I. Які законодавчі акти в Україні захищатимуть сім'ю, материнство, дитинство?

(Конституція України, Кодекс законів про шлюб і сім'ю України).

2. Чому сім'я захищається законами?

(Щоб захистити дітей, батьків, немічних і забезпечити їм хоч би мінімальний прожитковий рівень на випадок розпаду сім'ї).

3. На чому ґрунтується шлюб?

(На любові і взаємній повазі)

4. Який шлюб має юридичний силу: релігійний чи громадський?

(Громадський)

5. Чим відрізняється подружжя від сім'ї?

(У сім'ї є діти)

6. Які умови укладання шлюбу?

(Досягнення шлюбного віку, взаємна згода партнерів)

7. Хто з подружжя має більше прав?

(Права і обов'язки подружжя рівні)

8. З якого віку, на вашу думку, варто вступати в шлюб?

III. Термінологічний диктант (6 хв.)

1. Що таке шлюб?
2. Що таке сім'я?
3. Що таке спільна сумісна власність в сім'ї?
4. Що таке роздільна власність?
5. Що таке усиновлення?
6. Що таке аліменти?

IV. Поєдинок юристів-консультантів (8 хв.)

(Три команди готують по 3 питання із розділів "Усиновлення", "Аліменти", "Право власності в сім'ї")

(Оцінки: за найкращі питання, за найкращі відповіді, оцінки команді-переможцю)

V. Розкрити тему з ілюстраціями (по 3, 10 хв.)

- Розрив шлюбу
- Обов'язки батьків. Обов'язки і права дітей.

VI. Підготуйте модель ідеальної сім'ї.

(Шлюб з кохання чи розрахунку, вік подружжя, інтереси, рід, заняття, розподіл прав і обов'язків, кількість дітей і т.д.)

VII. Інтерв'ю у гостей:

- Чи щасливі ви в шлюбі?
- Які поради можете нам дати?

VIII. Підсумок уроку.

Сім'я - це цеглинка, з яких складається суспільство, держава.

Сім'я - це наша гавань, де живуть найближчі люди.

Створення сім'ї - це серйозно і назавжди!

Сім'я охороняється законом і мораллю.

(Заповіді Божі)

Бажаю вам доброї долі і життя в повних ім'ях.

IX. Завдання додому.

Повторити тему: "Правова охорона материнства і дитинства".

ГАЛИНА СТЕГНІЙ,
вчитель-методист, вища категорія

Тема: "Святе слово - рідна мати"

День Матері...

Т. Куртіта. У Свято Матері.

П. Куліш. Святиня.

Мета:

- *вчити* виразно читати поетичні твори, читати в особах, визначати головну думку тексту. Формувати у дітей почуття обов'язку перед батьками, державою. Ознайомити дітей зі статтями Конституції, що стосуються батьків та їхніх дітей і бережливого ставлення до навколишнього середовища (ст. 51, 65, 66). Впроваджувати елементи народознавства, краєзнавства, встановлювати міжпредметні зв'язки, збагачувати словниковий запас;

- *розвивати*: виразність, правильність та свідомість читання, вміння узагальнювати, смислово, образну пам'ять, мислення; навички художнього читання;

- *виховувати* турботливе ставлення до матері, батьків взагалі; повагу до символів нашої держави, дотримання норм Конституції та норм християнської етики.

Обладнання: підручник "Читанка - 4", хрестоматія для поза-класного читання "Добрідень, школярику!" (Київ, Інтерпрес ЛТД, 1997), підручник-читанка О. Верес "Біла хата", таблиці з прислів'ями про весну та про маму, записи на дошці для словникової роботи, індивідуальні картки для учнів зі статтями Конституції, Конституція України, кн. В. Сухомлинського "Казки школи під голубим небом", репродукції картин на тему "Мати-жінка" (Леонардо да Вінчі, Тараса Шевченка та інші), запис п'ятої Божої заповіді, індивідуальні картки "Працюємо з текстом", ілюстрації із зображенням весняних квітів.

Хід уроку

І. Хвилинка народознавства.

а) Робота з прислів'ями.

- Діти, яка за віком пора року? (Весна).
- Які зміни в природі ви помітили? (Відповіді дітей).
- У народі всі природні зміни втілені у прислів'ях, приказках, загадках, закличках і інших фольклорних жанрах. Зараз ми з вами прочитаємо прислів'я з дошки (Діти хором читають).

б) Робота над загадкою.

- Самостійно мовчки прочитайте загадку і дайте відповідь.

*Швидко скрізь цей птах літає,
Безліч мошок поїдає,
За вікном гніздо буде,
Тільки в нас він не зимує (Ластівка).*

- Які слова із загадки допомогли вам точно відгадати її?

в) Поезія про весну у творчості Т. Шевченка та І. Франка.
виразне читання поезій:

Т. Шевченко:

*Встала весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рясом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю убрану весною,
Вранці зустрічають.*

І. Франко:

*Надійшла весна прекрасна,
Многоцвітна, тепла, ясна,
Наче дівчина в вінку.
Зацвіли луги, діброви,
Повно гомону, розмови
І пісень в чагарнику.*

г) Відшукування серед ілюстрацій тих квітів, які розцвітають навесні.

(Квіти прикріплені до магнітної дошки).

II. Перевірка домашнього завдання.

а) Виразне читання поезій Л. Українки: "Конвалія", "Сосна", "Хотіла б я піснею стати", "Талого снігу"; О. Журлива "Пам'яті Лесі Українки".

б) Питання для опитування:

- ⇒ Яке справжнє ім'я Л. Українки?
- ⇒ Коли написала вона свій перший вірш, кому він присвячений?
- ⇒ Хто така Олена Пчілка?
- ⇒ Який вірш Л. Українки вам сподобався найбільше?

III. Підготовка до вивчення нового матеріалу.

- Разом з приходом весни до нас приходять багато свят. І серед них День Матері. Мати, мама, матуся... Скільки ласки і тепла таїть це магічне слово, бо називає людину, яка завжди для нас найближча, найдобріша, найкраща, наймиліша. Материнська ласка гріє нас до старості. Мати вчить мудрості, піклується про нас, оберігає кожного з нас. Відтак, вона - берегиня роду.

IV. Повідомлення теми уроку.

- Сьогодні ми розпочинаємо вивчати новий розділ підручника "Святе слово - рідна мати".

Мати дала життя всьому людству. Ось чому образ матері опоетизований у віршах, оспіваний в музиці, прославлений в казках і легендах, втілений в живописі.

У народі створено прислів'я і приказки про маму. Прочитаємо їх. (Діти читають хором).

- ⇒ За науку - цілуй маму в руку.
- ⇒ Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане.
- ⇒ Матері своїх дітей жаль, хоч найменшого, хоч найбільшого.
- ⇒ Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько.

- Ось у останньому прислів'ї ми згадали і про батька. Адже мама разом з татом найрідніші, найдорожчі люди для кожного з нас. Це прислів'я ніби наслідують п'яту заповідь Божу:

"Шануй отця свого і матір свою, - добре тобі буде і довго житимеш на землі" (Діти читають заповідь).

- Біблійні заповіді - це наші щоденні закони моралі, власної совісті.

Їх порушення викликає осуд у свідомості людей. Ці закони неписані, святі.

Але поруч із ними існують закони писані, державні закони, об'єднані у Конституції. Зокрема, у 51 статті Конституції України говориться: "Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків".

- А вже недотримання цих норм суспільної поведінки карається державою, законом.

V. Опрацювання нового матеріалу.

1. а) первинне голосне читання тексту про день Матері (на с. 281 учнем);

б) запитання за змістом;

в) словникова робота: На дошці запис:

"Відзначають, виряджає, благословляє, звертається, привітайте, допоможіть, відпочине, шле, поминає, віддамо" (Виразне читання цих слів).

⇒ Чим ці всі слова схожі один на одного? (Це - дієслова)

⇒ Прочитайте спонукальні дієслова.

г) мовчазне читання тексту учнями;

Диференціація: в цей час учням, які читають швидко дається новий текст для самостійного опрацювання із книжечки "Добрідень, школяріку!" Я. Гояна "Велике найкраще слово" (с. 8).

д) опитування прочитаного.

2. Робота над віршами "У свято матері" та "Святиня".

а) запитання:

⇒ Що у вірші виступає святинєю? (Мати і Батьківщина).

Нашим обов'язком є не тільки шанувати своїх батьків, а й державу.

Це подложення узаконене у конституції у статтях 65 та 66. Давайте зачитаємо та запам'ятаємо їх.

Ст. 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Ст. 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

б) вправлення у виразному читанні поезії "Святиня".

VI. Читання поезій з підручника "Біла хата".

а) Л. Українка "У маленькій хатинці" (с. 260).

б) Коліскова "А ти, котику сірий".

⇒ А скільки ласки, любові та ніжності вкладає мама над коліскою дитини! Які ще персонажі зустрічаються у коліскових піснях? (Сон, Дрімота, Сонько-Дрімко, голуби - гулі, вовчики, вівці та інші).

VII. Хвилинка дитячої творчості.

Діти читають власні поезії присвячені матерям.

VIII. Читання місцевих митців, Лесі Пилип'юк та Лілі Диркавець (у дітей на партах є ці твори)

Л. Пилип'юк, "Заспівайте, мамо, пісню":

*Засвітило сонце рано,
Ой, раненько,
Заспівайте мені пісню,
Люба ненько.
Заспівайте ту, що вчора
Ви співали,
Коли квіти на сорочці вишивали.*

Л. Диркавець, "Мамі":

*Найгарнішу в лузі квітку
Я для мами віднайду
Пайніжнішу в світі пісню
Їй, ріднесенькій, складу.
Не поранять мамі душу
Ні слова мої, ні вчинки,
Бо люблю свою матусю
Ніжним серцем українки.*

"Мама стомилась"

*Мама стомилась,
Хоче спочити,
Ні, не дозволю
Матусю будити.
Всиплю в коритце
Гусяткам зерна:
"Годі шипіти,
Ідіть з-під вікна!"
Киці і песику
Теж я скажу:
"Маму розбудите -
двох накажу"*

Лиференціація. Поки діти працюють над цими поезіями, частині класу дається завдання прочитати оповідання В. Сухомлинського "Народився братик" ("Добрідень, школярику!", с. 10). Після читання поезій декілька учнів повинні прочитати текст в особах.

IX. Розглядання репродукцій картин на тему "Жінкамати" із творчості Леонардо да Вінчі та Тараса Шевченка.

X. Підсумок уроку.

⇒ Що схвилювало вас сьогодні на уроці?

⇒ Що запам'яталось?

⇒ Чого ви навчилися?

Є скарби, заховані в землі, є такі, що розташовані на поверхні і передаються з покоління в покоління. До таких скарбів належать пам'ять роду. Не вивірити з голови що пам'ять, зберегти від збайдужілості, передати у спадок онукам і правнукам - ось наше з вами завдання. А починається воно з найпростішого - шани до батьків своїх, батьків наших, турботи і любові до них. А тому ми знову змушені повернутися до початку сьогоднішнього уроку, ст. 51 Конституції.

Сім'я, дитинство, батьківство та материнство охороняється державою.

- Але в житті буває так, що батьки забувають про свої безпосередні обов'язки - виховання дітей. Тоді у це втручається держава. На підставі закону таких батьків позбавляють батьківських прав. Звичайно, що слухати про таке дуже прикро. Але такою є наша жорстока дійсність.

- Прочитаймо на закінчення уроку девіз на кожен день:

*Поклонись до землі батькові низенько,
Бо його серденько до твого близенько.
Поклонись до землі матері ще нижче,
Бо її серденько до твого ще ближче.*

XI. Домашнє завдання. Виразно читати поезії з підручника, виписати прислів'я та приказки про батьків та дітей, знайти у художній літературі інші твори українських письменників, поетів про матір, за бажанням вивчити один з віршів напам'ять.

XII. Виконання пісні на слова Марійки Підгірянки "Пробудження" (по можливості).

*МАРІЯ МАРУНЧАК, психолог,
Людмила Головач, вчитель
Бучацької ЗОШ № 2 (вища
категорія)*

Передмова до курсу "Етика і психологія сімейного життя"

Щасливе сімейне життя - дуже складна наука. Про це свідчить статистика розлучень і власний сімейний досвід кожної людини. Проте для молоді майбутній шлюб з коханою людиною здебільшого бачиться з привабливого боку, не виключаючи особливого бажання заглиблюватися у можливі проблеми.

Навчити молодь елементарному етикету в сім'ї, показати реальні шляхи і можливості налагодження стосунків у сім'ї, закріпити правові основи створення сім'ї та її функціонування, формування у молоді уявлень про сім'ю як необхідний стан підготовки до шлюбу, розширення знань про морально-правові цінності - головне завдання курсу етики і психології сімейного життя.

Враховуючи велику потребу юнаків та дівчат в самопізнанні, особливу увагу звернуто на навчання особистості та взаємовідносин, проблем інтимних стосунків, на формування цінних орієнтацій у сфері міжстатевих взаємин та розвиток статевої свідомості, закріплення основ правової культури створення та функціонування сім'ї.

На уроках етики і психології сімейного життя учні не відповідають, а говорять, не сприймають інформацію, а дискутують, не запам'ятовують, а думають, не повторюють, а мислять і відтворюють знання, отримані на уроках літератури, права, історії, біології.

З учнями проводяться тести, анкетування, ситуаційно-рольові ігри та тренінги.

Зустрічі учнів з працівниками ЗАГСу, лікарями, працівниками суду та прокуратури розширюють знання учнів і сприяють їх глибокому усвідомленню суті сім'ї, шлюбу, формуванню морально-правової культури.

Заняття проводяться один раз на тиждень. Враховуючи власні можливості та характер контингенту учнів керівник може доповнювати зміст факультативу чи включаючи окремі його елементи.

На останньому занятті з даного факультативного курсу доцільно провести анкетування, результати якого дадуть змогу виявляти рівень знань учнів з предмету, ефективність цього курсу.

**Планування факультативного курсу
"Етика і психологія сімейного життя"
(1 година в тиждень)**

	Розділи на тему курсу	К-сть год.	Примітка
I. Етика як вчення про мораль		7	
1.	Вступ до курсу, його значення в шкільній програмі. Що таке етика.	1	Рекомендується провести анкетування на вивчення думки учнів проспекту курсу
2.	Етика як вчення про мораль. Зв'язок етики з психологією, соціологією, політологією	1	
3.	Поняття моралі. Діагностика моральних цінностей особистості	1	
4.	Кодекс цінностей. Найвищі моральні цінності.	1	
5.	Моральне життя людини. Зв'язок моралі й права.	1	Урок-дискусія
6.	Робота з методикою "Мое дерево життя" (практичне заняття)	1	
7.	Етика-етикет-етикетка. Ми живемо серед	1	Урок-обмін

	людей		думками, враженнями, повідомленнями учнів за темою
II. Психологія особистості та взаємовідносин		10	
1.	Особистість. Розуміння особистості в психології. Робота з методикою К. Юнга. "Типологія особистості".	2	
2.	Свідомість та самосвідомість. "Я - концепція. Тест "Три "Я".	1	
3.	Самооцінка. Робота з методиками на визначення самооцінки.	1	
4.	Становлення особистості в ранній юності	1	
5.	Особистість у групі. Взаємовідносини з людьми в ранній юності.	1	
6.	Інтимні міжособистісні відносини. Дружба. Кохання. Експрес-анкета "17 основних речей у житті підлітка."	2	Урок-дискусія
7.	Особливості та психологія взаємовідносин. Самовдосконалення.	2	Рольові ігри, тренінгове заняття
III. Основи сексології		3	
1.	Предмет сексології. З історії сексології.	1	
2.	Про критичні ситуації та статеву освіченість. Тест "Що ви знаєте про секс"	1	Зустріч з лікарем-дерматологом
3.	СНІД та інші венеричні захворювання. Закон України "Про запобігання захворювання на СНІД та соціальний захист насе-	1	Зустрічі з лікарем-гінекологом та лікарем-урологом

	лення" і правова відповідальність за порушення законодавства у питаннях боротьби із венеричними захворюваннями		
IV. Основи сімейних відносин		10	
1.	Сім'я - колыска людства і людяності. Правові основи створення сім'ї. Кодекс України про шлюб і сім'ю.	1	
2.	Як формується сучасна молода сім'я і куди вона прямує. Анкетування (вивчення думки учнів, батьків).	1	
3.	Подружня сумісність.	1	
4.	Психологічний клімат в сім'ї. Спілкування в сім'ї.	1	
5.	Чому розлучаються двоє. Сімейні конфлікти. Правові засади розладу шлюбу. Рольова гра "Конфлікти."	2	
6.	Естетика побуту. Дозвілля в сім'ї.	1	
7.	Планування та бюджет сім'ї. Право власності в сім'ї, спільна, сумісна і роздільна власність.		
8.	Яке воно сімейне щастя теперішнє і майбутнє. Тест "Чи готові ви до сімейного життя?"	2	Рольові ігри
V. Сім'я і діти		5	
1.	Виховний потенціал сучасної сім'ї.	1	
2.	Роль батька, матері у вихованні дітей. Спілкування з дітьми. Права та обов'язки батьків і дітей.	1	
3.	Методи виховання дітей в сім'ї. Тести на визначення методу виховання в сім'ї.	1	
4.	Виховання духовності дитини.	1	

5.	Анкетування (вивчення думок учнів про курс "Етика і психологія сімейного життя"). Співбесіда.	1	
----	---	---	--

Література до факультативного курсу "Етика і психологія сімейного життя"

- "Конституція України";
- "Кодекс України про шлюб і сім'ю";
- "Конвенція про права дитини";
- "Словник етики";
- "Філософія любови" т. I, т. 2.;
- И. В. Гребенников "Основы семейной жизни";
- Є. Жираков "Для тебя и о тебе";
- В. Е. Каган "Воспитателю о сексологии";
- Д. Карнегі "Як здобувати друзів і впливати на людей";
- С. В. Ковалев "Подготовка старшеклассников к семейной жизни";
- І. С. Кон "Психологія ранньої юності";
- О. Корніяка "Мистецтво гречності";
- В. Костів "Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина";
- В. Костів "Методика виявлення рівня моральної вихованості дітей із неповних сімей";
- В. Леві "Мистецтво бути собою";
- Р. С. Немов "Психологія";
- В. М. Оржеховська, Т. В. Хілько, С. В. Кириленко "Посібник з самовиховання";
- Л. М. Панкова "У порога семейной жизни";
- В. Г. Постовий "Сучасна сім'я і її педагогіка";
- В. Сатир "Как строить себя и свою семью";
- І. Томан "Як вдосконалити себе";

АНКЕТА (для вчителів)

Просимо Вас взяти участь в анонімному анкетуванні з питань статевого виховання учнів та формування майбутнього сім'янина.

1. Ваш педагогічний стаж?
2. Який предмет викладаєте?
3. Чи потрібно в школі вести розмову з учнями з проблем статевої культури та підготовки їх до сімейного життя?
а) потрібно; б) дуже потрібно;
в) це робота батьків; г) не потрібно?
4. Як, на Вашу думку, чи потрібно в школі ввести спеціальний предмет, об'єктом дослідження якого стали б проблеми статевого виховання учнів та формування майбутнього сім'янина?
а) потрібно; б) дуже потрібно;
в) це робота батьків; г) не потрібно?
5. Чи обговорюєте Ви з учнями газетні статті, книги, фільми з проблем статевої моралі, шлюбно-сімейних стосунків, виховання дітей в сім'ї?
а) часто; б) щоденно; в) тільки на виховних годинах;
д) зовсім не обговорюємо.
6. Чи проводите Ви виховні заходи, що стосуються питань статевого виховання учнів і підготовки їх до сімейного життя?
а) які (наприклад) б) ні.
7. Чи могли б Ви назвати завдання статевого виховання учнів?
а) якщо так, то напишіть; б) ні.
8. Чи могли б Ви назвати основні завдання підготовки учнів до сімейного життя?
а) якщо так, то напишіть; б) ні.
9. Чи готуєте Ви дівчат до виконання материнських функцій, хлопців - до батьківських?

- а) так; б) ні.
10. Які труднощі у Вас викликає підготовка і проведення виховних заходів з питань статевого виховання учнів і формування майбутнього сім'янина в позаурочний час?
а) визначення мети і завдання; б) складання плану;
в) вибір змісту; г) психологічно не готовий; д) труднощів не відчуваю.
11. Чи проводите Ви на уроках виховні моменти з питань статевого виховання учнів та підготовки їх до сімейного життя?
а) так; б) так, якщо є можливість; в) так, якщо підходить тема; г) ні.
12. На яких уроках Ви найбільш вдало й ефективно зостосовуєте виховні моменти з проблем статевого виховання учнів і формування майбутнього сім'янина?
13. Якими джерелами Ви користуєтесь при проведенні виховних заходів з питань статевого виховання і формування майбутнього сім'янина?
14. Чи збагатили Ви свої знання з питань статевого виховання, шлюбно-сімейних стосунків, навчаючись в інституті?
а) так; б) ні.
15. Чи потрібно у вищих навчальних закладах спеціально готувати майбутніх вчителів до роботи у школі з питань статевого виховання учнів та підготовки їх до сімейного життя?
а) потрібно; б) не потрібно.
16. Що б на Вашу думку варто змінити у вузівському процесі підготовки вчителів для формування високого рівня готовності до роботи з статевого виховання учнів та підготовки їх до сімейного життя?
17. Ваші пропозиції і побажання з даної проблеми.

АНКЕТА (для батьків)

Просимо Вас взяти участь в анонімному анкетному опитуванні з питань статевого виховання учнів та формування майбутнього сім'янина.

1. Ваша стать.
2. Стаж сімейного життя.
3. Ваша думка про необхідність шкільного курсу "Етика і психологія сімейного життя" чи факультативних курсів, орієнтованих на підготовку сім'янина?
а) потрібні; б) не знаю; в) не потрібно.
4. Чи часто Ви читаєте літературу про підготовку сина (дочки) до шлюбу і сім'ї?
а) так; б) зрідка; в) ні, не читаю.
5. Як Ви реагуєте на перегляд Вашими дітьми фільмів еротичного змісту?
а) позитивно; б) негативно; в) сприймаєте як нормальне явище.
6. Як Ви ставитесь, коли до дітей потрапляють книги еротичного змісту?
а) позитивно; б) негативно.
7. Як Ви розумієте відповідальність за сім'ю:
а) збереження любові і взаєморозуміння;
б) турбота про кожного члена сім'ї;
в) матеріальне забезпечення;
г) виховання дітей?
8. Як часто у Вашому домі йде розмова про шлюб і сім'ю:
а) часто; б) рідко; в) як наслідок якоїсь події; г) у зв'язку з переглядом телепередач; д) не говорять?
9. Чи вчите Ви своїх дітей культурі шлюбно-сімейних стосунків:
а) так, систематично; б) рідко, від випадку до випадку;

в) намагаюсь, але не виходить; г) ні, тому що не знаю, що і як сказати.

10. Як, на Вашу думку, чи потрібно в школі ввести спеціальний предмет, об'єктом дослідження якого були б проблеми статевого виховання учнів та формування майбутнього сім'янина?

а) потрібно; б) дуже потрібно; в) це робота батьків; г) не потрібно.

11. Ваші пропозиції щодо покращення підготовки старшокласників до подружнього життя в середній школі.

АНКЕТА (для учнів)

1. Стать.
2. Чи є для Вас прикладом для наслідування подружжя Ваших батьків:
а) так; б) ні; в) не зовсім; г) дивлячись в яких випадках.
3. Чи обговорюєте ви з своїми батьками питання шлюбу, кохання, статевого стосунків?
а) так; б) ні; в) тільки з мамою; г) тільки з татом.
4. Як часто в домі ідуть розмови про шлюб і сім'ю:
а) часто; б) рідко; в) як наслідок якоїсь події; г) не говорять взагалі.
5. Чию сторону Ви приймаєте, коли батьки конфліктують:
а) сторону матері; б) сторону батька; в) нічию; г) того, хто правий.
6. Чи висловлюєте Ви своє ставлення до батьківських стосунків?
а) так; б) ні; в) дуже рідко.
7. Чи хотіли б Ви, щоб у школі ввели предмет, який би збагатив ваше уявлення про проблеми статевої моралі, шлюбно-сімейних стосунків, виховання дітей в сім'ї:

**ТЕСТ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ГОТОВНОСТІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ**

Інструкція

Дайте відповідь на поставлені запитання. До кожного питання дається декілька варіантів відповіді, з яких правильна відповідь тільки одна. Запишіть на окремому листку Ваш варіант відповіді, наприклад: 1.1 - 20 років або 1.2 - 18 років; 2.2; 6.1.1, і т. д.

1. Назвіть, будь ласка, шлюбний вік, встановлений законом для:
1. Чоловіків _____ 2. Жінок _____
2. На який період (у виняткових випадках) можуть знижувати шлюбний вік виконавчі комітети районних (міських) Рад:
  1. Не більше, як на два роки.
  2. Не більше, як на один рік.
  3. На будь-який строк, в залежності від обставин.
3. З якою метою, на Вашу думку, реєструється шлюб:
  1. Для забезпечення державних та громадських інтересів
  2. З метою охорони особистих і майнових прав та інтересів подружжя і дітей.
  3. З метою охорони інтересів подружжя і дітей та державних і громадських інтересів.
4. Права і обов'язки подружжя породжує:
  1. Церковний шлюб.
  2. Громадський шлюб у поєднанні з церковним.
  3. Тільки шлюб в органах ЗАГСу.
5. Що необхідно для укладання шлюбу:
  1. Взаємна згода осіб, які одружуються.
  2. Досягнення ними шлюбного віку.
  3. Взаємна згода осіб, які одружуються, та їх батьків.
  4. Взаємна згода осіб, які одружуються, та досягнення ними шлюбного віку.

6. Чи допускається укладення шлюбу:
1. Між особами, з яких хоча б одна особа перебуває в іншому шлюбі:
    1. Так
    2. Ні.
  2. Між родичами по прямій висхідній і низхідній лінії:
    1. Так
    2. Ні.
  3. Між повнорідними і неповнорідними братами і сестрами:
    1. Так
    2. Ні.
  4. Між усиновителями і усиновленими:
    1. Так
    2. Ні.
  5. Між особами, одна з яких визнана судом недієздатною внаслідок душевної хвороби або недоумства:
    1. Так
    2. Ні.
7. В яких правових стосунках знаходяться майбутні чоловік і дружина після подачі заяви до ЗАГСу:
1. У шлюбних відносинах.
  2. У ніяких юридичних стосунках.
  3. У родинних відносинах майбутніх чоловіка та дружини.
8. Чи користуються батьки рівними правами і несуть рівні обов'язки щодо своїх дітей у випадках, коли шлюб між ними розірвано:
1. Так
  2. Ні.
9. З чийх інтересів виходить суд при розгляді спорів про дітей:
1. З інтересів батьків.
  2. З державних інтересів, що представляють органи опіки і піклування.
  3. З інтересів дітей.
10. З якого віку виникає відповідальність за кримінальні злочини:
1. З 18 років.
  2. З 16 років.
  3. В окремих випадках з 14 років.
11. При відсутності згоди батьків щодо імені їх дитини спір вирішується:
1. На користь матері.
  2. На вимогу батька.
  3. Органами опіки і піклування.
12. Чи звільняє батьків позбавлення батьківських прав від обов'язків щодо утримання дитини:
1. Так
  2. Ні.

13. Які випадки суд не бере до уваги при встановленні батьківства:
1. Спільне проживання та ведення спільного господарства з матір'ю дитини і відповідачем до народження дитини.
  2. Спільне виховання чи утримання ними дитини.
  3. Заява матері про особу батька дитини.
  4. Докази, що достовірно підтверджують визнання відповідачем батьківства.
14. Чи користується подружжя рівними правами на майно у тому випадку, коли один з них не має самостійного заробітку:
1. Так
  2. Ні.
15. У яких випадках діти можуть не піклуватися про своїх батьків:
1. Коли діти неповнолітні.
  2. Коли батьки ведуть аморальний спосіб життя.
  3. Коли судом встановлено, що батьки ухиляються від виконання батьківських обов'язків.
  4. Коли повнолітні діти живуть окремо від батьків.
16. У яких випадках відбувається розірвання шлюбу в органах запису актів громадянського стану:
1. При взаємній згоді подружжя на розірвання шлюбу.
  2. Якщо не виникає між подружжям суперечки про майно та розходжень про те, з ким залишається дитина.
  3. При взаємній згоді подружжя, яке не має неповнолітніх дітей.
17. Чи можуть органи запису актів громадянського стану розірвати шлюб:
1. Якщо один з членів подружжя позбавлений волі за зчинення злочину строком не менше трьох років:
    1. Так
    2. Ні.
  2. Якщо один з членів подружжя позбавлений волі строком не менше одного року:
    1. Так
    2. Ні.
  3. Якщо ув'язнений член подружжя порушить спір про майно чи дітей:
    1. Так
    2. Ні.
18. У яких випадках відбувається розірвання шлюбу в судовому порядку:
1. Якщо судом встановлено, що далі спільне життя подружжя та збереження сім'ї стали неможливими.

2. Якщо не може відбутись розірвання шлюбу через органи запису актів громадянського стану.

3. При відсутності згоди на розірвання шлюбу одного з батьків.

19. У яких випадках суд повинен з'ясувати у дитини: при кому з батьків вона бажає залишитися після розлучення?

1. Коли дитині сповниться 12 років.

2. Коли дитина починає розуміти відносини між батьками і зможе вибрати більш праву сторону.

3. Коли дитині сповниться 10 років.

20. Після розірвання шлюбу і проживанні одного з батьків окремо від сім'ї:

1. Окремо проживаючий батько (мати) має право бачитися з дитиною, брати участь у її вихованні.

2. Окремо проживаючий батько (мати) не тільки має право бачитися з дитиною, але і зобов'язаний спілкуватися з нею, брати участь у її вихованні.

3. Окремо проживаючий батько (мати) не має права спілкуватися з дитиною, щоб не перешкоджати другому з батьків нормально виховувати дитину.

21. Чи тягне за собою зміну прізвища дитини розірвання шлюбу, або визнання шлюбу недійсним:

1. Так   2. Ні.

22. До якого віку батьки зобов'язані виплачувати аліменти на утримання своїх дітей:

1. До 16 років.

2. До 18 років.

3. До 16 років, а в окремих випадках до 18 років.

23. Які причини ведуть до звільнення від сплати аліментів:

1. Якщо особа, яка сплачує аліменти, пенсійного віку.

2. Якщо є рішення суду про звільнення від сплати аліментів.

3. Якщо мати (батько) відмовляється отримувати аліменти і виховує дитину сама (сам).

24. Вкажіть розмір аліментів, що стягуються з окремо проживаючого батька (матері) на двох неповнолітніх дітей:

1. Чверть заробітку (доходу) батька (матері).

2. Третина заробітку (доходу) батька (матері).

3. Половина заробітку (доходу) батька (матері).

25. Чи можуть бути притягнуті до участі в додаткових витратах, викликаних певними обставинами, батьки, які сплачують аліменти на неповнолітніх дітей у твердо визначеній сумі:

1. Так

2. Ні.

26. Чи зобов'язані діти утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги, піклуватися про них:

1. Зобов'язані у всіх випадках.

2. Не завжди зобов'язані, в залежності від обставин.

3. Не зобов'язані.

27. Чи потрібна згода дитини на усиновлення:

1. Потрібна, якщо дитині сповниться 10 років.

2. Потрібна, якщо дитина починає розуміти відносини з особами, яких вважає своїми батьками.

3. Потрібна, якщо дитина проживає в сім'ї усиновителя до подачі заяви про усиновлення і вважає усиновителя своїм батьком (матір'ю).

4. Взагалі не потрібна.

28. Чи може бути усиновителем повнолітній дієздатний громадянин, позбавлений раніше батьківських прав:

1. Може бути, якщо він може забезпечити необхідні умови для розвитку і виховання дитини та має відповідні педагогічні здібності.

2. Не може бути.

3. Може бути в окремих випадках, наприклад, коли дитина, яку необхідно усиновити, прихильна до нього.

29. Чи може бути усиновлена дитина особою, яка перебуває в шлюбі, без письмової згоди на усиновлення іншого члена подружжя:

1. Не може бути взагалі усиновлена одним з членів подружжя, а тільки двома.

2. Може бути усиновлена і без такої письмової згоди.

3. Може бути усиновлена у виняткових випадках (наприклад, коли другого з подружжя визнано недієздатним внаслідок душевної хвороби тощо).

30. У якому випадку може відбутись усиновлення без згоди батьків дитини:

Зміст

Р. Скульський. Вступне слово	3
Скульський Р., Будник О. Теоретико-методологічні засади виховання правової культури школярів	4
Костів В. Системний аналіз процесу формування правової культури особи	13
Болюк З., Костів В. Характеристика правового процесу в системі ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи	29
Прокопенко М. Формування морально-правової готовності до сімейного життя в процесі вивчення давньої історії України	40
Болюк З. Формування правової культури громадянина, сім'янина (з досвіду роботи Рогатинської ЗОШ № 1 Івано-Франківської області)	50
Генега М. Конспект уроку зарубіжної літератури у 10 класі на тему "Діалог з Ібсеном"	56
Кобута І. Морально-правова тематика експрес-гри "Подорож країнами Закону, Права і Моралі"	61
Болюк З. Тема уроку: Сім'я та її роль у суспільному житті	70
Степін Г. Тема: "Святе слово - рідна мати"	74
Марунчак М., Головач Л. Методичні матеріали з питань формування статевої культури школярів	81
Болюк З., Костів В. Тест для визначення правової готовності старшокласників до сімейного життя	91

1. Якщо вони не проживають разом і віддали дитину на виховання у відповідний дитячий заклад.

2. Якщо вони не проживають з дитиною понад рік і, незважаючи на попередження органів опіки і піклування, продовжують ухилятися від участі у вихованні і утриманні дитини, не проявляють щодо неї батьківської уваги і турботи.

3. Якщо батьки позбавлені батьківських прав або визнані недієздатними внаслідок душевної хвороби.

31. Чи повинен сплачувати аліменти на усиновлену дитину батько-усиновлювач після розлучення, якщо справжній батько дитини ще живе, але проживає також окремо від сім'ї.

1. Так   2. Ні   3. Повинен в окремих випадках.

32. До якого віку здійснюється опіка над неповнолітніми:

1. До 14 років.   2. До 16 років   3. До 15 років

33. Чи можна призначити опікуном чи піклувальником дитини особу з числа її родичів без його згоди:

1. Так   2. Ні.

34. Хто не може бути опікуном чи піклувальником:

1. Особи віком від 18 до 23 років.
2. Особи, позбавлені батьківських прав.
3. Особи близькі до підпічного.
4. Далекі родичі дитини.

35. Чи можна призначити опікуна (піклувальника) над особами, які перебувають на опікуванні державних закладів:

1. Так   2. Ні.

Для нотаток

Для нотаток

Науково-методичне видання
Науково-методичного центру “Українська етнопедagogіка і
народознавство” АПН України та Прикарпатського
університету ім. Василя Стефаника

**ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
ШКОЛЯРІВ**

Укладачі З. Болюк, В. Костів

Комп'ютерна верстка О. Будник, Т. Абрамець, Л. Фуштей

Підписано до друку 20.04.98 р.
Обл.-видав. арк. 6,1.

Науково-методичний центр “Українська етнопедagogіка і
народознавство” АПН України і Прикарпатського університету
ім. Василя Стефаника

284001, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.

